Հ.Յ.Դ. ԲՅՈՒՐՈՅԻ
ԳՐԱԳԱՐԱՆ
A.R.F. BURO
LIBRARY

ԴՐՕՇԱԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1905

№ 12 (165) XV ՏԱՐԻ ՆՈՅԵՄԲԵՐ—ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ 1905

ԴՐՕՇԱԿ

„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ" ՕՐԳԱՆ

A.R.F. BURO LIBRARY

ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՅԱՂԹԱՆԱԿԸ

ՈՉ ՇՆՈՐՀԻԱԾ, ԱՅԼ ԽԼԻԱԾ

„Ժողովուրդը տարաւ յաղթանակը. Թագաւորը անձնատուր եղաւ, բռնապետութիւնը այլ ևս չը կայ"— այդպէս էր ծանուցանում հեռագիրը մի փոքր առաջ այն օրից, երբ հրատարակւեց թերթերի մէջ ազատութեան հրովարտակը, „շնորհւած" Ռուսաստանի ժողովուրդներին արքայական գահի բարձրութիւնից:

„Ժողովուրդը յաղթեց, Թագաւորը անձնատուր եղաւ"... գեղեցիկ խօսքեր, սրտառուչ, ոգևորող: Բայց դա, ի հարկէ, դեռ բաւական չէ իրական յաղթանակի համար՝ ընդդէմ այն վայրագ ռէժիմի, որ սրբագործել է անիրաւութեան, խոր արմատացած կամայականութեան և սանձարձակ բռնութեան տրադիցիաներով: Նոյն վայրկեանին, երբ մենք գրում ենք այս տողերը, երկու մայրաքաղաքներում և Ռուսաստանի բոլոր խոշոր կենտրոններում մղւում է արիւնահեղ կռիւը հին և նոր ռէժիմի ներկայացուցիչների միջև: Հին բռնապետութիւնը ընկաւ յանձին Պօբէդօնօսցէվի. բայց Տրէպօվը տակաւին իր պաշտօնի մէջ է և ինքնագլուխ դատում է նոր կեանքի ազդարարներին: Կռւի դաշտը մնաց ժողովրդին, սակայն բիւրօկրատիան դեռ անձնատուր չէ եղել, նա յետ է քաշւել դէպի նոր դիրքեր, որ նա շտապով ամրացնում է վիտտէական ազատամիտ րէզերվներով:

Ի՞նչ է պատրաստում առաջիկայ օրը,—ոչ ոք չէ կարող գուշակել: Շարժումը ընդարձակւում է, կռիւը առաջ է գնում բոլոր գծերով, միշտ աւելի և աւելի բարդանալով անխուսափելի ընդհարումներով: Յեղափոխականների կարմիր դրօշակների հետ ծածանւում են յետադէմների ճերմակ դրօշակները: Սև-հարիւրակ կոչւող հիդրան բարձրացրել է գլուխը: Բորբոքւում է քաղաքացիական կռիւ: Օդի մէջ, որ լցւած է ազատութիւն երգող ուրախընդոստ ձայներով, լսւում է արդէն՝ „զա՛րկ սօցիալիստներին, զա՛րկ ուսանողներին ու հրէաներին": Մի տեղ ապստամբ ժողովրդի կամքով բանտերի ծանր փականքներն են բացւում, ազատ արձակելով քաղաքական յանցաւորներին, մի այլ տեղ շառաչում են կօզակների նագայկաներն ու զինւորների գնդակները, հալածելով ցուցարարներին, կոտորելով յեղափոխութեան անձնւէր ռազմիկներին:

Կեանքը առաջ է մղւում շշմեցուցիչ արագութեամբ: Ռուսական Մեծ Յեղափոխութիւնը ըսկսւած է: Ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը հետևում է նրան բերկրանքով, բայց և դողացնող հարցումը շրթունքին. արդեօք վահանո՞վ, թէ վահանի վրայ...

Իսկական, լիակատար յաղթանակը, անշուշտ, պիտի գայ և գուցէ շուտ գայ: Բայց ի՞նչ intermezzo կը նւագւի սպասողական այդ ծանր օրերում—ո՞վ կը խիզախէ մարգարէանալ: Զ՛օրօրենք, ուրեմն, մեր միտքը սրտառուչ խօսքերի և մեզ սիրելի նշանաբանների մեղեդիով: Չը տկարացնե՛նք մեր յեղափոխական կամքը, յոյս տածելով թէ ցանկալի հետևանքը կը գայ ինքն իրեն՝ անկախ յամառ պահանջներից, անդուլ կռւից, հերոսական թափերից և խիզախ անվեհերութիւնից:

Առաջին միտքը՝ որ երևան է գալիս Ռուսաստանի անցքերը և կայսերական վերջին մանիֆեստը գնահատելիս՝ արտայայտւում է հետևեալ պարզ ու անժխտելի բանաձևի մէջ. շնորհւած չէ, այլ յափշտակւած: Յափշտակւած է միահամուռ յարձակմամբ, կռւով: Թագաւորը անկապ, շուար, երկչոտութեամբ կրկնեց այն նոյն նշանաբանները, որոնք ահա արդէն ամիսներից ի վեր աղմկում են ամբողջ Ռուսաստանը և մասամբ, փաստօրէն իրագործւած են արդէն: Այն իրողութիւնը՝ որ այդ բոլորը յափշտակւած է և ոչ շնորհւած՝ երաշխաւորում է հեռաւոր աջողութիւնները, թևաւորում է մեր յոյսերը դէպի կատարեալ ազատութիւն: Յափշտակւած են, իրաւ է, առ այժմ միայն խոստումներ,—խոստում՝ ազատ մամուլի, խղճի ու խօսքի, խոստում՝ ջնջելու ոստիկանական կամայականութիւնները անհատի վրայ, օրէնքներ մշակելու ու հրատարակելու, խոստում ժողովրդական հսկողութեան և կառավարական պատասխանատւութեան—սակայն լոկ խոստումներով այժմ այլևս չեն խաբի Ռուսաստանի ժողովուրդներին:

Դրան ապացոյց այն ընդհանուր թերահաւատութիւնը, որ ցոյց տուեց կայսերական մանիֆեստի առթիւ ամբողջ մտածող ու գործող Ռուսաստանը։

Մանիֆեստը չը բերեց երկրին այն խաղաղութիւնը, որի վրայ նրա իսկական ու ֆիկտիվ հեղինակները յոյս էին դրել։ Եւ ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել։ Հարց է տրւում, բնականաբար, ի՞նչպիսի կօնկրետ ձևեր պիտի առնէ ցարի մանիֆեստը։ Ինչպէ՞ս արդեօք կ՚իրագործւի „ազատութիւն“ խօսքը, որ գահի բարձունքից ատամների կրճտոցով նետեց ժողովրդին Ռոմանօվների մարող արքայատոհմի ամենախղճուկ ներկայացուցիչներից մէկը։ —փորձով դատելով՝ շատ վատ. Նա պիտի իրագործւի հին, ուժասպառ, ոչ ոքի չը գոհացնող ոստիկանական ճանապարհներով, կիսատ-պրատ, բիւրօկրատական խաբեբայ բացատրութիւններով. կեղծութիւններով և անվերջ սահմանափակումներով, բնական է, ուրեմն; որ ժողովուրդը ինքը նւաճած լինելով իր ազատութեան իրաւունքը, ինքն էլ ձուլէ այն՝ իր ուզած ձևերի մէջ։

Եւ ժողովուրդը այդպէս էլ ուզում է անել, այդպէս էլ կարող է անել, այդպէս էլ անում է։ Նա իր ձեռքն է առել իր ճակատագիրը և քայլ առ քայլ հեռացնում է այն խոչընդոտները, որոնք քարդւել են դարերի ստրկութեամբ, ապիրաւութեամբ ու բռնութիւններով, աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանութիւնների խնամակալութեամբ, արքայական վոհմակների շնական ծաղրանքներով և ազատամիտ ճառերի բնացնող ժխորով։ Հերի՛ք է։ Վարագոյրը պատռւած է, մասկարադը աւարտելու վրայ. արթնացած, ապստամբ ժողովրդի կամքը ձգտում է տնօրինել իր ճակատագիրը այն ձևերի մէջ, որոնք համապատասխանում են նրա թափերին։

Պէտք է, ուրեմն, կանխել նոր խաբէութեան հնարաւորութիւնը։ Իսկ դրա համար մէկ միջոց միայն կայ, —Սահմանադիր ժողով (Assemblée Constituante), գումարւած ընդհանուր, հաւասար ու գաղտնի ձայնատւութեան հիման վրայ։ Չը սպասելով, որ կառավարութիւնը de facto նւիրագործէ իր խոստացած ազատութիւնները, անհրաժեշտ է օգտւել նւաճւած իրաւունքներից և գումարել միտինգներ, սկսել ընդարձակ ագիտացիա ժողովրդական մասսաների մէջ՝ Սահմանադիր Ժողովի համար պատգամաւորներ ընտրելու նպատակով։ Այդ էլ դեռ բոլորը չէ. ազատութեան մարտիկները պիտի պահանջեն և պահանջում են արդէն լիակատար ներումն քաղաքական „յանցաւորների“ համար, այսպիսով կեանքի կոչելով յեղափոխութիւնից խլւած ռազմական ուժերը. նրանք պահանջում են հեռացնել քաղաքներից բռնապետութեան բաշիբօզուկներին, կօզակներին, զինաթափ անել զօրքերի մի մասը, կանխելու համար անմիտ արիւնհեղութիւնները, նրանք պահանջում են իրաւունք կազմակերպելու ժողովրդական միլիցիաներ, պաշտպանելու համար խաղաղ ազգաբնակութիւնը „հայրենասէր“ արշաւախմբերից և ոստիկանական պօգրօմներից։ Եւ որպէս զի այդ պահանջները մարմնանան կեանքի մէջ՝ պէտք է էլի կռիւ, պէտք են էլի զոհեր, պէտք են էլի մի քանի մասնակի յաղթութիւններ։ Երբ այդ էլ կը լինի—մէկ շաբաթից, մէկ ամսից, ո՞վ կարող է ասել ե՞րբ—այն ժամանակ կարելի կը լինի դիմել Սահմանադիր Ժողովի գումարման, կատարեալ վստահութեամբ՝ որ նա ճշմարտութեամբ կը ցոլացնէ բոլոր ժողովուրդների քաղաքական կամքը։

Չը պէտք է միայն մոռանալ, որ Սահմանադիր Ժողովը գնացող պատգամաւորներին պիտի տրւի յատուկ ծրագիր „Օկրայինների“, Ծայրերի մասին ընդհանրապէս և Կովկասի մասին մասնաւորապէս։ Այն դրօշակների վրայ, որոնցով նրանք մտնելու են Ժողովի մէջ, պիտի դրօշմւած լինի հրեղէն տառերով այս նշանաբանը. ազատ ազգայնական ինքնորոշում բոլոր ժողովուրդների համար, որոնք ապրում են Ռուսաստանի մէջ։

Չենք կասկածում, որ այդ բոլորը շաղկապւած է դժւարին ու յարատև կռիւների հետ։ „Հին ռէժիմը“ դեռ պիտի փորձէ պաշտպանել իր հեռաւոր, թէկուզ և անդամալոյծ, գոյութեան իրաւունքը։ Յետ նահանջելով յեղափոխութեան հզօր մղումների առջև, նա իրեն նեցուկ պիտի փնտրէ այստեղ ու այնտեղ, ռուս և ուրիշ ժողովուրդների յետամնաց, անգիտակից տարրերի մէջ, որոնց տակաւին չէ դիպել դաւադրական „թոյնը“։ Սակայն այդ բոլորը մի նշանախեց անգամ չէ խախտում մեր հաւատը դէպի բարեյաջող լուծումը այն կռւի, որ այնքան հպարտ, անձնուրաց ու համարձակ կերպով մղում է բովանդակ գիտակից Ռուսաստանը և մեր այդ հաւատը պտուղ չէ յափշտակութեան, այլ ուղիղ եզրակացութիւն այն բոլոր անցքերից, որոնք այսօր կատարւում են մեր աչքերի առջև։ Հաւատ չէ դա, այլ իրողութեան խոստովանութիւն։

„Ժողովուրդը տարաւ յաղթանակը“.—ոչ, իսկական, լիակատար յաղթանակը դեռ առջևնիս է, բայց նրա ճանապարհը բացւած է արդէն։

„Թագաւորը անձնատուր եղաւ“.—ոչ, դա անձնատրութիւն չէ, այլ պարտութիւն. թողնելով կռւի դաշտը ժողովրդին՝ նա անցել է դէպի մի այլ դիրք և նորոգում է իր ուժերը առաջիկայ ճակատամարտի համար, որ նա, իհարկէ, նոյնպէս տանուլ կը տայ։

„Ինքնակալութիւնը այլ ևս գոյութիւն չունի“.—ոչ, նա մարել է, ջլատւել, անդամալուծւել, բայց դեռ կենդանի է, թէև դժւարութեամբ է շնչում։ Նրան պէտք է ջախջախել և նա կը ջախջախւի։ Այն ժամանակ և կը գայ քաղաքական կատարեալ յաղթանակը։ Իսկ առ այժմ... կռիւ, կռիւ և կռիւ. ուրիշ ելք չը կայ։

„ԴՐՕՇԱԿԻ“ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

(ՈՒՂԱՐԿԻԱԾ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻՆ)

—

ԲԱԳՈՒ, 3 Նոյեմբերի

Սահմանադրութեան մասին Պետերբուրգից այստեղ հեռագիր ստացուեց հոկտեմբեր 31-ին, առաւօտեան: Ամբողջ երկու օր քաղաքը ուրախութիւնից հրճուում էր՝ ժողովրդական առաջին յաղթանակի առթիւ: Նոյեմբերի 1-ին ցոյց անողների մի հսկայ բազմութիւն, կարմիր դրօշակներով, շրջում էր քաղաքի փողոցներում: Ոգևորուած բազմութիւնը դիմեց դէպի բանտ, որտեղից այդ միջոցին պիտի ազատէին քաղաքական յանցաւորներին, բայց բանտի ռուս սպան առանց հրահանգի, ինքնագլուխ հրաման տուեց զինուորներին՝ կրակել ցոյց անողների և ամբոխի վրայ: Սպանուած են չորս, վիրաւորուած ծանր՝ ութ, թեթև՝ երեսուն հոգի: Սպան անմիջապէս ծերբակալուեց: Ոստիկանութիւնը աշխատում է գրգռումն առաջ բերել: Միապետականների դիրքը խիստ կասկածելի է:

—

ԲԱԳՈՒ, 4 Նոյեմբերի.

Նոյեմբերի 2-ին խուլիգանների մի խումբ, բաղկացած ռուսներից ու թուրքերից, թալանեցին հայերի 5 յայտնի խանութներ, այրեցին 12 տներ, որոնք բնակուած էին հայերով և պատկանում էին հայերի: Կօզակները փոխանակ ճնշելու չարագործներին, իրանք ևս մասնակցում էին թալանին: Հայերը ընդհարումն ունեցան խուլիգանների հետ: 35—40 զոհեր կան, մեծ մասամբ հայեր, որոնց թւում մի քահանայ: Հայերի կողմից եղած խիստ ազդարարութեան իբր հետևանք, նահանգապետը մի քանի միջոցներ ձեռք առաւ: Այս գիշեր զինուորները բռնեցին 7 թուրք, որոնք փորձում էին այրել հայ տները: Հայերը խիստ գրգռուած են: Դրութիւնը կրիտիկական է:

—

ԲԱԳՈՒ, 6 Նոյեմբերի

Հինգերորդ օրն է, քաղաքը գտնուում է խուլիգանների իշխանութեան տակ. այրում, թալանում, սպանում են. անթիւ զոհեր: Իշխանութիւնը թոյլ է, կամ ձևանում է թոյլ: Պրովոկացիան արհեստական է: Ամբոխին քշում են դէպի հայ տները, այնտեղ մի ատրճանակ արձակել տալիս և իսկոյն՝ իբրև ապստամբի՝ թնդանօթի բռնում ու ապա թալանի ենթարկում: Կօզակները մեծ անկարգութիւններ են անում՝ թոյլ չը տալով հայերին՝ ոչ դիմադրել և ոչ պաշտպանուել խուլիգանների յարձակումների դէմ:

ԹԻՖԼԻՍ, 7 Նոյեմբերի

Կայսերական մանիֆեստը առաջ բերեց այստեղ հանգիստ տպաւորութիւն: Երեք օր շարունակ բոլոր ազգութիւններից կազմուած՝ մի քանի հազար մարդ, առաջնորդութեամբ Հ. Ց. Դաշնակցութեան, Ռուս Սօցիալիստ-Յեղափոխականների և վրացական կուսակցութեան՝ կազմակերպում էին ցոյցեր, կարմիր դրօշակներով պտոյտներ անելով քաղաքի փողոցներում և յեղափոխական երգեր երգելով: ագիտատորները կրակոտ ճառերով դիմում էին ժողովրդին, վրացերէն, հայերէն ու ռուսերէն. յորդորում էին նրան պահանջել ամեն տեսակ ազատութիւն, պահանջել պատիժ հայկական ջարդերի հեղինակների համար: Դաշնակցական ֆէդայիների մի հարիւրեակ աչքի էր ընկնում թափորի մէջ իրենց դաշնակցական դրօշակներով: Ցոյցերը խիստ տխուր վախճան ունեցան. ուժգին ընդհարում տեղի ունեցաւ ցուցարարների և զօրքի միջև. կան բազմաթիւ սպանուածներ ու վիրաւորածներ: Բագու և Շուշի՝ թուրքերը ոստիկանների ու խուլիգանների օգնութեամբ վերսկսեցին հայերի թալանն ու սպանութիւնները: Մեծ երկիւղ կայ Նոյնիսկ Երևանի համար:

—

ԲԱԳՈՒ, 7 Նոյեմբերի

Նոյեմբերի 4-ին խուլիգանների խմբերը միացած կօզակներին և զինուորներին՝ յարձակուեցին, թալանեցին հայ տներն ու խանութները: Բայիլովում և Բիբի-Էյբաթում կան բաւական սպանուած ու վիրաւոր: ժողովրդի մի մասը ազատուեց նաւերի մէջ: Ծովային զինուորները, մօտ հազար հոգի, որոնք ժողովրդի կողմն էին, զինաթափ արուեցին և հսկողութեան տակ առուեցան: Ընդհանուր նահանգապետը ցոյցերն ու համախմբումները արգելող հրաման արձակեց: Զը նայած դրան, խուլիգանների և հակացոյց անողների մի մեծ բազմութիւն ժողովուեց ռուսական մայր եկեղեցում, ուր քահանան և մի քանի պաշտօնեաներ ճառերով գրգռում էին ամբոխին հայերի դէմ. այնտեղից ամբոխը դիմեց դէպի նահանգապետի բնակարանը, որը չը նայելով իր քիչ առաջ արած կարգադրութեան՝ չը համախմբուել՝ թոյլ տուեց խուժանին շրջել քաղաքի փողոցներում: Շուտով թափառաշրջիկները լցուեցան հայ թաղերը և կօզակների ու զինուորների օգնութեամբ սկսեցին թալանել և հրդեհել հայ խանութներն ու տները, սպանելով բնակիչներին: Հրդեհուող տները ոմբակոծուեցան: Առ այժմ գտնուած են չորս ածխացած դիակներ, 17 սպանուած, բազմաթիւ վիրաւորներ:

Ժողովուրդը, թէև խիստ գրգռուած, սպասողական վիճակի մէջ՝ չէ ուզում դիմադրել խուլիգաններին. կարող են մի մէջ՝ չէ ուզում դիմադրել խուլիգաններին. կարող են տեղի ունենալ սարսափելի անցքեր, եթէ նահանգապետը չը փոխէ իր ընթացքը: Երէկ և այսօր խռովութիւն չը կայ:

ՑԱՐԻԶՄԻ ՀՈԳԵՒԱՐՔԸ

Սահմանադրութեան ծանուցում. — *Habeas Corpus* — Ազատութիւն խօսքի ու խղճի, մամուլի ու գումարումների. — Օրէնքի Դուռնս. — Միջնադարեան պատանեաներ. — Գուիր շարունակում է. — Պօբէդոնոսցևի՝ հրաժարուած. — Յեղափոխութեան յաղթական ընթացքը. — Սեւ հարիւրակները եւ մասայի ջարդերը. — Ֆինլանդիան հաչակում է անկախութիւն. — Յեղափոխութիւնը Լեհաստանում ու Կովկասում. — Սարատովը Պետերհոֆում:

Նահանջե՞ց... Այն հսկայ ուժը, որ դարերից ի վեր բռնակալքէն խեղդում էր հարիւր միլիոնաւոր խաղաղ, կուլտուրական ազգաբնակութիւններին և որը Պետրոս մեծի թագաւորութեան օրերից ի վեր, Նապոլէոնեան աշխարհակալութիւնների տենդով բռնուած, ամբարտաւան ու վայրագ, ձգտում էր միշտ աւելի և աւելի ընդլայնել երկրագնդի վրայ իր բռնաւոր տիրապետութեան հորիզոնները, սուգ ու արտասուք ցանելով իր թեան հորիզոնները, սուգ ու արտասուք ցանելով իր Նեւաճած ու Նեւաճելի երկրներում,—այդ ուժը այսօր ընկած է կատարեալ հոգեվարքի մէջ: ժողովրդական բուռն, հուժկու գրոհի առջև ցարիզմը կիսով չափ անձնատուր եղաւ և ստորագրեց սահմանադրական մի

շարք կարեւոր ազատութիւններ։

Թւում է երազ, անհաւատալի բանդագուշանք... Այնքա՜ն ընտելացել էինք միահեծան բռնապետութեան,—այդ վիթխարի ժանդարմի գոյութեանը, այնքա՜ն վարժւել էինք սանձարձակ բիւրօկրատիայի վայրենութիւններին... Սովորութիւնը ասես ըստեղծել էր մեր մէջ Չարիքի անվերջ ճակատագրական յարատեւութեան տխուր զգացումը։

Խեղճ, անբախտ ժողովուրդնե՛ր։ Վերջապէս ծագեց ձեզ համար նոր օրերի արշալոյսը, սկիզբ դրւեց բազմամիլիօն Ռուսաստանի համար քաղաքակրթական անկաշկանդ առաջադիմութեան... Դեռ կռիւ կայ, սակայն, դեռ շա՜տ ճակատամարտներ պիտի մղել, Ազատութիւնը կատարեալ դարձնելու համար, բայց դժւարին յաղթանակներից մինը տարւած է...

Պատմական մեծ վայրկեաններ ենք ապրում, որ յղի են միլիօնաւոր ծանրակշիռ հետեւանքներով... „Դուռը բացւում է և Հայաստանի ազատագրութեան“։ Ա՜հ, այս խորհրդաւոր, նշանակալի խօսքերը, որ Ֆրիդրիխ Էնգելս ուղղում էր, սրանից 12 տարի առաջ, Շտուտգարտի մի խումբ հայ ուսանողների... „Տաճկահայաստանի և ընդհանուր հայութեան ազատագրութեան ժամը այն օրը միայն կը հնչէ, երբ կը տապալւի ռուսական բռնապետութիւնը“,—այսպէս էր գրում 12 տարի առաջ Մարքսի հանճարաւոր զինակիցը։

Մարգարէի խօսքե՛ր... Ո՞վ չը գիտէ, որ մեր յօշոտւած ազգայնութեան բոլոր հատւածների վրայ մինչև օրս տիրականօրէն ծանրացած էր նոյն քստմնելի բռնապետութեան թաթը, որ Հայոց Հարցի արիւնալի վախճանը, օսմանեան հայութեան տիեզերասասան մարտիրոսութիւնը դարձեալ այդ ուժի դիւային խաղերի արդիւնքն էին, նրա աշխարհաջինջ քաղաքականութեան կապրիզները։

Ո՞ւմ համար գաղտնիք է, որ վերջին 15 տարւայ ընթացքում հայ յեղափոխական շարժման թափերով յարուցւած եւրոպական միջամտութիւնները սիստեմատիկօրէն անդամալոյծ եղան, միմիայն շնորհիւ Պետերբուրգի թունաւոր ազդեցութեան, Պօբէդօնօսցէվների, ամբողջ ցարական կամարիլլայի սիստեմատիկօրէն առաջադրած *non possumus*-ին...

Միահեծան բռնակալութեան կատարեալ տապալումը թերեւս միայն շաբաթների հարց է... Շատ են, անշուշտ, հրատարակւած Սահմանադրութեան պարապները, չը կայ ընդհանուր ընտրողական իրաւունք, որ խարիսխն է ճշմարիտ ժողովրդական գերիշխանութեան, չը կան գըրական երաշխաւորութիւններ, թէ խոստացւածը կ'իրագործւի, թէ ցարի բերանով հռչակւած մամուլի, խօսքի, խղճի, գումարման ազատութիւնը, *Habeas corpus*-ը, և պարլամենտարիզմի էական սկզբունքները՝ ժողովրդական ընտրեալների ձեռքով մշակելի օրէնսդրութիւնը և մինիստրների պատասխանատւութիւնը այդ ընտրեալների առաջ—անարգել կը գործադրւին։ Պակասում է շատ բան, սակայն եղածն էլ այնքան շօշափելի է, յեղափոխական շարժման յաղթանակը այնքան ակներեւ, և, մանաւանդ, այդ շարժման տէմպօն այնքան յուսատու, այնքան խրոխտ ու անդիմադրելի, որ իրաւունք ունենք կատարեալ հաւատով սպասել վաղւան օրին, երբ սարսափահար կամարիլլան և նրա օգոստափառ խրտւիլակը զիջում զիջման ետեւից ծանուցանելով, կատարելապէս յետ կը նահանջեն, անձնատուր կը լինեն։ Երբեք այլեւս հնարաւոր չէ վերադարձը դէպի հին ռէժիմը...

Ազատութեան առաջին էտապը նւաճւած է. այժմ մնում է—օգտւելով խլւած ազատութիւններից ու արտօնութիւններից—սկսել տենդային գործունէութիւն և զինաւորւած հասարակական գիտութեան վերջին խօսքով՝ առաջնորդել ժողովուրդներին միշտ դէպի վեր, դէպի քաղաքական ու հասարակական կենցաղի աւելի և աւելի կատարեալ ձեւեր...

Բռնապետութեան կազմալուծումը Ռուսաստանում անհունօրէն ծանրակշիռ մի իրողութիւն է մասնաւորապէս հայերիս համար։ Շատ բան կը փոխւի, և գուցէ նոյնիսկ շատ մօտիկ ապագայում... Մենք պիտի գործենք Ռուսահայաստանի մէջ բոլորովին նոր պայմաններում և այդ նոր վիճակը, անտարակոյս, պիտի անդրադառնայ Տաճկահայոց խնդրի վրայ ևս, Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործունէութեան ու տակտիկի վրայ։

*

Նոր մանիֆեստը ցարի բերանով ազդարարում է.

1. Տալ ազգաբնակութեանը քաղաքացիական ազատութեան անփոփոխելի խարիսխները, հիմնւելով անհատի իրական անձեռնմխելիութեան վրայ. ազատութիւն խղճի, խօսքի և գումարումների։

2. Առանց յետաձգելու ընտրութիւնները պետական Դումայի համար, հրաւիրել մասնակցելու Դումային—որքան թոյլ կը տայ մինչև այդ ժողովը մնացած կարճ ժամանակամիջոցը — ազգաբնակութեան այն դասակարգերը, որոնք ներկայումս զրկւած են ընտրողական ամեն իրաւունքից, թողնելով այնուհետեւ նորահաստատ օրէնսդիր իշխանութեանը՝ իրագործել ընտրողական իրաւունքի հեռաւոր առաջադիմութիւնները։

3. Սահմանել, իբրև անփոփոխելի կանոն, որ ոչ մի օրէնք չէ կարող մտնել զօրութեան մէջ, առանց Պետական Դումայի հաւանութեան և որ ժողովրդի ընտրեալները պէտք է հնարաւորութիւն ունենան իրապէս մասնակցել հըսկելու՝ մեր նշանակած իշխանութիւնների գործողութեանց օրինաւորութեան վրայ։

Էլէքտրական արագութեամբ նոր Սահմանադրութեան լուրը թափանցեց կայսրութեան բոլոր ծայրերը. մի վայրկեան ցնծաց ապստամբների միլիօնաւոր բանակը, իր ուժի ու յաղթութեան գիտակցութեամբ, ապա նոր թափով յորձանք տւեց ու գոռաց բռնապետութեան ականջներին. „մեզ երաշխաւորութիւննե՛ր են պէտք, մեզ պէտք են քաղաքական լիակատար ազատութիւններ, պէտք է ընդհանուր, լիակատար ամնիստիա, Սահմանադիր ժողով ևայլն“...

Յեղափոխութեան յաղթանակի ուրւականից վարվանդած՝ արքայական պալատի մշտաբնակ դեւը, 25 տարւայ անհոգի տիրան-Պօբէդօնօսցէվը հրաժարական տւեց... այս անգամ ընդմիշտ։

Նրա հետ գնացին Պետերհօֆի մի քանի ուրիշ ազդեցիկ հիւրեր, որոնք այժմ արդէն կորցրել են իրենց

ազդեցությունը խղճուկ, սարսափահար վեհապետի վրայ...

Յեղափոխությունը առաջ է գնում յաղթականորէն։ Համաշխարհային պատմության մէջ չը տեսնուած իրողություն... Արիւնահեղ կռիւներ, մեծ ճակատամարտներ չէք տեսնում այդ հսկայական դրամայի մէջ։ Դա աւելի շուտ՝ տասնեակ միլիոնաւոր բանուորների, երկաթուղային ծառայողների, ուսանողների ու ամեն տեսակ „մտաւորականների“ կրաւորական մի դիմադրություն է, բայց յամառ, անվկանդ դիմադրություն — յարատև գործադուլների, մասսային հոյակապ ցոյցերի միջոցով Ամբողջ շաբաթների ընթացքում վիթխարի կայսրության մէջ՝ Ֆինլանդիայից մինչև Կովկասեան լեռնաշղթան, գերմանական սահմանագլխից մինչև Սիբիրի խորքերը՝ տնտեսական կեանքը կանգ է առել, դադարեցնելով գործունէությունը բոլոր միւս աշխարհներում։

Սակայն ահա կամաց-կամաց սկսում են և արիւնալի ընդհարումները։ Ամբողջ հարաւային Ռուսաստանում հռչակաւոր Սև-հարիւրակը յանդուգն գլուխ է բարձրացրել և անխնայ ջարդում է հրէաներին։ Նոյն խուլիգան տարրերը, կառավարության ակներև հովանաւորության տակ՝ փորձեցին մայրաքաղաքներում ևս գրոհ տալ յեղափոխականների դէմ, բայց քիթերը ջարդուած՝ ամօթով փախան։

Դէպքերը դահաւիժում են անասելի արագությամբ. իւրաքանչիւր ժամին հեռագիրը ծանուցանում է յեղափոխական շարժման նոր վճռական հարուածների մասին։ Ֆինլանդիան ամբողջապէս ոտքի է կանգնել և քշել է ուղում ռուսական ամենայետին պաշտօնեային։ Լեհաստանը ինքնավարություն է պահանջում. Կովկասը... չը գիտենք որոշապէս, թէ ինչ է կատարում այս բոպէիս Կովկասեան արհաւրալի քաոսի մէջ... բայց ամեն տեղից, ամեն մի անկիւնից ազատության կուի շունչն է լսւում, որ վաղւան մեծ, անխուսափելի Յաղթանակն է աւետում։ Ցարը ահաբեկած, բիւրօկրատեան յուսակտուր ու խելակորոյս՝ պատսպարուել են Վիտտէի թևերի տակ, որը նոյնպէս մնացել է շշմած ու վարանոտ՝ իր կատարեալ անճարության մէջ...

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԱՐԻՒՆԱՀԵՂ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐ ԵՒ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐ

I

Մինչ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցությունը՝ մեն-մենակ կուի դաշտում՝ ընդհարում է վայրենի հրոսակների հետ, ձգտելով ըստ կարելոյն շուտ վերջ դնել մի քաոսների ողբերգության, ուր նա վտանում է և՛ իր թանկագին ուժն ու եռանդը, և՛ իր պատկառելի հմայքը, իբրև աղաստության համար մարտնչող գործն, — դուրը, հասարակական անման շրջաններում՝ Հայ և ռուսը՝ շարունակում են դիմադիմի ենթարկել սև իրողությունները, շարունակում են փնտրել պատճառները և մերկացնել ու խարազանել պատասխանատու հեղինակներին։

Եւ որքա՜ն ծանր է, որքա՜ն շշմեցուցիչ է ժողովրդական ճգնաժամն ապրող կազմակերպության համար՝ երբ նա մի վայրկեան աչքերը դարձնելով արևնոտ կրկեսից, ակնջ է դնում մարդկանց դատաստանին։ Որքա՜ն վշտաբեր է հայ ինտելիգենտ զինուորի համար՝ տեսնել այդ գլուխն ու խորհրդաւոր դատախազներին, որոնք իրենց կոյր, յախուռն, կրքոտ դատավճիռների մէջ յաճախ մոռանում են ճշմարիտ ամրագործին, իրենց վեր հանած պատճառների շարքում գրեթէ մոռանում են մայր-պատճառը։

Բռնակալության փաստաբան մամուլը և ազգի անուանով ճառող ինտելիգենցիան, ռեակցիայի մարմնացում ուժերը և յեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատները միանում են մի արտաքին համաձայնության մէջ, մեկ նշանաբանով, որի ընդհանուր իմաստն այն է՝ թէ „գոհերը իրենք են մեղաւոր, պէտք է խարանել իրենց գոհերին“...

Բուն յանցաւորները չէքանում են հրապարակից կամ նրանց համար փաստաբանում են մեղմացուցիչ հանգամանքներ և մեծագոյն յանցաւորը յայտնւում է, ընթերցող, դարձեալ նոյն ուժը, նոյն յաւիտենապէս ամբաստանուած ուժը, որ տագնապի ժամին առանց վարանելու նետւում է կրակի մէջ՝ ժողովրդի դատին նեցուկ կանգնելու և հակառակորդի արիւնարբու ընդդիմությունը սանձահարելու համար...

Ռուսական դատողության դոհարնե՛ր... Պատմությունը կրկնւում է — և ամբոխը, կրթուած թէ անկիրթ, ամեն տեղ ու ամեն ժամանակ մնում է հաւատարիմ իր ներքին բնությանն։

Դիմենք պատճառներին։

Ողբալի չէ՞, որ ստիպուած ենք հերքումներ բերել այնպիսի այլանդակ պարադոքսների, որոնց համեմատ՝ Անդրկովկասեան ազգաների պատճառ հանդիսանում են՝ կամ հայի տնտեսական կեղեքումներն ու թուրքի մանակ, անհայի տնտեսական կեղեքումներն ու թուրքի մանակ, կամ հոյկական նայիոնալիզմը և մասնաւորապէս հայ յեղափոխական կազմակերպության ուլտրա-ազգայնամոլ հաւատամքն ու ընթացքը, սնալ ուլտրա-ազգայնամոլ հաւատամքն ու ընթացքը, սնալ տաքիկան, նրա գրգռումներն ու պրովոկացիաները թուրք ազգաբնակության ու կառավարության դէմ, համերաշխության ոգու բացակայությունը Լայլն։

Տնտեսական կտրուկ գործոնի վրայ ծանրանում են գրեթէ բացառապէս օտարները։ Երբ, դեռ սկզբում, հաստատեցին մամուլը արձանագրում էր Բաքվի մէջ տեղի ունեցած սարսափները, նա ուրիշ բացատրություն չէր գտնում՝ խաղացող ոգերգության համար, բայց եթէ բանային և մասնաւորապէս տնտեսական հակամարտությունը. հայերը ներկայանում էին դայլերի դերում, թուրքերը՝ ըմբոստացող դառների դերում։

Սոցիալիստական օրգաններն անգամ, ցարիզմի դաւերը նշաւակելով հանդերձ՝ շեշտում էին տնտեսական փակորի վրայ. Նոյնիսկ Ժօռէսի *Humanité*-ն, որ սովորաբար ցոյց տալիս պայծառ ու անկախ դատողություն, ազատ՝ թէօրիաների յախուռն ու շաղշնական կիրառման տենդից — Ժօռէսի օրգանը, տպագրելով „Դրօշակի“ խմբագրության կոչը լուսաւոր աշխարհի քաղաքացիներին և գրաւելով նրա հիմնական պատճառաբանությունը, հարկ է համարում աւելացնել թէ „մեր հայ ընկերները, այնուամենայնիւ, չը պէտք է ուրանան, որ թուրքերը դժգոհ լինելու պատճառներ ունեն, որ նրանք հողի առաջին գրաւողներն են (*Les premiers occupants*), որ նրանց պրկել են“ Լայլն... Դարձեալ քաղաքավարի ակնարկներ հայ տարրի իբր ճնշող ու տարկայնող դերի մասին։

Սոցիալիստական մամուլը գտնում է անալոգիայով, նմանությունների Ազգայնական ընդհարումները, նրա ըմբռնումով, բոլորքանում են քաղաքակրթած երկրներում մեծ մասամբ տնտեսական մրցակցության հողի վրայ։ Այդպէս է յեղական պայքարի կլասիկ աշխարհում, — Ռուսաստանում, ուր թէ առանձին համայնքների փոխադարձ անվերջ թշնամությունները և թէ բոլորին անխտիր անվերջ թշնամությունները և թէ բոլորին ան-

խոսեր վարակող անտիսեմիտիզմը, հակահրէական մոլեգին արշաւանքը, սոցիալիստների կարծիքով, պատճառաբանւում են, վերջին քննութեամբ, նոյն տնտեսական մրցակցութեամբ։

Սոցիալիստները — ոչ բոլորը, — մռռանում են, որ comparaison n'est pas raison, որ համեմատութիւնը դեռ փաստող հիմք չէ. դատելով մեծ մասամբ à priori, փոքր ինչ թեթեւութեամբ ու լոկ նմանութեան օրէնքով, ի նկատի ունենալով, որ մարդը նոյն մարդն է երկրագնդի բոլոր ծայրերում, նոյն էական բնաղդումներով ու ախորժակներով, նրանք շտապով եզրակացութիւն են հանում, առանց լրջօրէն հաշիւ առնելու մեր իրականութեան բոլոր սարսափեցնող տրագիզմը, առանց իմանալու մեր միջավայրի առանձնայատուկ, բացառիկ պայմանները, առանց լեռվին գնահատելու և՛ մեր բաւիբ զուկ կառավարութեան խեղդող ռէժիմը, և՛ մեղ շրջապատող խուժանների դժոխային պատկերը, ուր մտաւոր ամայութեան հետ իշխում է ղեցացումների մի անբրինակ դժնդակութիւն, ուր անհուն տգիտութեան հետ ցոլում է և համատարած գարշանք... Գտե՛ք, գտէք երկրագնդի վրայ մի ուրիշ անկիւն, ուր գոյութեան կռիւը ստանար այնքան ցլանդակօրէն բիրտ, զուտ բիոլոգիական բնաւորութիւն, ուր կենդանաբանական մնացորդները այնքա՞ն ուժգնութեամբ զգալ տային իրենց գոյութեան մասին, ուր կուլտուրան ու բարբարոսութիւնը այնպէս իրարու խրճոպուէին, այնքա՞ն անհաւասար, ահեղ, անիծւած մի մենամարտում.. Անցնենք։

Տնտեսական են հայ-թրքական ընդհարման պատճառները,—այսպէս էին ասում սկզբներում և կովկասաբնակ մի կարգ ռուս հրապարակախօսներ։ Բաւական առաջին կոտորածից յետոյ նրանք փաստեցին, որ թուրքերի շարժումը առաջ է գալիս նրանց խեղճութիւնից, նրանց հողազուրկ ու իրաւազուրկ լինելուց, որ թուրք խուլիգանների, „բողոքեասանների“ ասուար շայքերը ծնունդ են քաղաքային աղքատութեան պրոլետարիացման։

Պայթեց ուրագանը Երևանեան նահանգում, տմբողջ Նախիջևանի գաւառը դարձաւ թրքական ասպատակութիւնների թատերաբեմ,—և տնտեսական մեկնաբանութեան ներկայացուցիչները յետ քաշւեցին, այլ և էլ չը ծանրացան պրոլետարիզացիայի և նրա հետևանքների վրայ... Հայոց միջավայրին իսպառ անտեղեակ թէօրետիկոսները համոզեցին, որ բողոքեասանները թուրք ժողովրդի մէջ, տարաբախտաբար, կղզիացած խմբեր չեն, որ չքաւոր, թէ ապահով՝ թուրքերը հակւած են դէպի խուլիգանութիւն, որ մահմեդական աղքատութեան լայն զանգւածները պատրաստ են ամեն վայրկեան պատերազմ դրոհ տալ անպաշտպան հայ ժողովրդի վրայ և բարդողիմոսեան գիշերներ սարքել à la Մինքենդ...

Երկար փաստերի ետևից ընկնելու պէտք չը կայ հաստատելու համար, որ յամենայն դէպս չքաւորութիւնը չէ թուրքայ բռնկումների շարժապատճառը.—բաւական է յիշել բէկերի և աղաների, մոլլաների և ինտելիգենտ կոչւող արիկաների դերը, վճռական դերը, այս յարատև դրամայի մէջ, բաւական է յիշել նոյն բէկերի վայելած հռչակը, նրանց բռնած խոշոր տեղը կովկասեան աւազակութիւնների տարեգրութեան մէջ. բաւական է վերջապէս յիշել, որ հայ մասսան նոյնքան չքաւոր է, նոյնքան հողազուրկ և աւելի հալածւած, քան իր հարևանը, մուսուլման ամբոխը, որ բազմաթիւ գաւառների մէջ—Սուրմալուի, Նախիջևանի, Էջմիածնի, Գանձակի, Շամախու և այլն—հողերը գանում են թուրք բէկերի ձեռքում, որ նոյնիսկ նաւթային արդիւնաբերութեան շրջանում իշխողը, սեփականատերը աւելի շուտ թուրքն է, քան իր կուլտուրական հակառակորդը,— մի բան, որ այժմ արդէն շեշտւում է շարունակ եւրոպական մամուլի մէջ, շնորհիւ թղթակիցների ուշադիր ու անաչառ ուսումնասիրութեան։ Այս բոլորը անգիտանում էին մեր իրականութեան վրայ հանդիսաւորապէս դատողները։

Դարձեալ մեղաւոր էր այդտեղ յախուռն դատողութիւնը և անալրդիայով արամաբանելու ձեւը։ Մարդիկ թէօրիապէս պատատատում էին մեր միջավայրին արևմտեան կեանքի իրողութիւնները և ապա նրանց սովորական ֆօրմուլների տակ էին ձգում։ Քանի որ արևմտեան Եւրոպայում, մասամբ և Ռուսաստանում, թալանի ու սպանութեան ծարաւի խուլիգանները ծնունդ են աղքատութեան պրոլետարիզացիայի,—ինչո՞ւ չը յայտարարել, որ թուրք խուլիգանների լեգիոնները ևս ծնունդ են նման երևոյթների։

Ահա մեծ մասամբ այսպիսի անհեթեթ եզրակացութիւններով են քննում մեր դժբախտ իրականութիւնը նրանք՝ որոնք կուչւած են տեղական ուժերի հետ ձեռք ձեռքի տւած առաջնորդելու երկիրը դէպի ազատութիւն ու բարօրութիւն։

Սկսալ լուսաբանութիւնները, ոչինչ ի հարկէ, եթէ մնում են սկսալ լոկ թէօրիայի աշխարհում,—բայց նրանք ցոյց են տալիս իրենց վնասակարութիւնը և դործնական իմէջ, քանի որ խրախուսում են մեր թշնամիներին՝ թուրք համիդամամականներին և նրանց հովանաւոր ցարի կառավարութեանը, փոքրացնելով սրանց յանցաւորութեան չափը։

Սակայն տնտեսական բացատրութիւնները, իրենց բոլոր անհեթեթութեամբ հանդերձ, անմեղ բաներ են, համեմատած այն մեկնութիւնների հետ, որ յետոյ եկան։ Նոյն մարդիկ, կամ նրանց համախոհները սկսեցին իրենց կուսակցութեան արտասահմանեան օրգանների մէջ այլ երգ երգել։ Սկսեցին „Մօսկովսկիա Վէդոմոստի“-ի և „Նովոյէ Վրեմիա“-ի խաղը խաղալ, նրանց պէս արշաւել հայկական շարժման դեմ, ամբաստանութիւններ ու ինսինուացիաներ ուղղել հայ գործիչներին. les extremités se touchent. „Մեղաւոր են ամեն բան՝ մեր դրշակները,—յայտարարեցին նրանք. ազգերի պատճառը հայ կոմիտէների շովինիզմն է, նացիոնալիզմը“...

Մենդեռ „Նովոյէ Վրեմիա“-ն փրփուրը բերնին յոխորտում է „փոքրիկ յանդուգն ժողովրդի դեմ, որ կռիւ է հրատարակել երեք պետութիւնների“,—„Մօսկովսկիա Վէդոմոստի“-ն կատաղութեամբ շանթեր է թափում Հ. Յ. Դաշնակցութեան վրայ։ Իր № 244-ում Կատկովի արժանաւոր ժառանգը հետևեալն է գրում, ի միջի այլոց.

„Թուրքերը տառապող կողմն են... Խաբեայ ու վանառւած ձայները (ակնարկւած են հայ յեղափոխականները) գեխոտել են ուղուս Ռուսաստանի աւանդականորէն հաւատարիմ հպատակ՝ երեխ ու կէս միլիոն բուրք ազգաբնակութիւնը, խոխոսկլով նրա մէջ գաղտագողի մարդասպանների անչափական հակումներ, ի վնաս ռուս կայսրութեան անդորրութեան ու ամբողջութեան։ Եւ, ինչպէս միշտ, արիւնեղութիւնները աշխատում են զգել ռուս կառավարութեան վրայ։ Ահա մի Ղաղամէ Կովկասի մէջ ամենատարածւած Հայկական Կոմիտէի—Դաշնակցութեան—մի պրոկլամացիայից“...

Առաջ է բերւած Կովկասեան մեր մի կենտրոնական մամլի թռուցիկ—կոչը, ուղղւած թուրքերին, ուր վերջիններիս՝ մամլինը յորդորում է ճանաչել իսկական թշնամիներին ու յետ կենալ եղբայրասպան կռւից։

„Մեղաւորը հայ յեղափոխականներն են“—այդ անմեղ նշանախօսքը չէ՞, որ կատաղութեան փրփուր է հանում Դաշկովների, Ֆադեյեվների ու Սվէտլովների շրթունքներին. նա չէ՞, որ միևնոյն ժամանակ թէ է տալիս կովկասեան Կրուշեվանների և մահմեդական վայրագ խուժանին, որոնց այնքա՞ն հաճելի է յեղափոխականների կարծեցեալ մեղքերով վարագուրել իրենց զազիր շահատակութիւնները։

Բայց... Թուրքը թուրք է, բիւրոկրատն էլ բիւրոկրատ է. ոչ թուրք խուժանից ու Աղայեվներից, ոչ Դաշկովներից ու Սվէտլովներից, ոչ էլ բռնապետութեան զրաւիչ կաղմող աղտոտ մամուլից՝ մենք չենք պահանջում, չենք կարող պահանջել ազնիւ, շիտակ վերաբերմունք դէպի հայ կոմիտէների գործունէութիւնը և նրա հետ կապւած հրատապ խնդիրները...Մեղ համար միայն անընդունելի է, որ այդ սև բանակի խաղն են խաղում—թէկուզ և տարբեր նկատումներով—հասարակական լաւագոյն տարրերը, ամենաարմատական ներկայացուցիչները։

„Դրօշակեանները են մեղաւոր“—միթէ այդպէս չեն աղաղակում ամիսներից ի վեր Կովկասում հաստատւած ռուս սոցիալ-դեմոկրատ կազմակերպութիւնները ևս. միթէ կուսակցական անարդացնող կուրութիւնը թոյլ է տւել երբ ևիցէ այդ կազմակերպութիւններին, նրանց օրգանները՝ որ և է արդար, ճիշտ ու նպաստաւոր խօսք արտասանել այն մամլի մասին, որը իրենց իսկ վկայութեամբ՝ „ցանցով պատել է Անդրկովկասի հայաբնակ գաւառները“։

Նրանք վաղուց արդէն կնքել են այդ մամլինը „նացիոնալիստ“ ու այլ նման ածականներով, բռնել են նրա դեմ

միանգամայն բացասական դերը—թէկուզ և այդ ընթացքով յաճախ իրենք եւս յայտնեն բացասական դիրքում՝ դէպի հայ ժողովրդական դատի պահանջները և նրա հետ կապւած բարձր գաղափարները:

Ինչպէ՞ս կարելի էր հանգիստ թողնել „Դաշնակցութիւնը“ մեծ, անսովոր աղէտների պատճառները քննելիս. անշուշտ, նա դեր խաղացել է այդ աղէտների մէջ և, իր բնութեան համեմատ, բ ա ց ա ս ա կ ա ն դ ե ր: Նա խօնալիստ, թեթեւ, ազգայնամոլ ու յարձակողական ձգտումներով բռնւած մի կազմակերպութիւն, անտարակոյս, իր պատասխանատւութեան բաժինն ունի թուրք ամբոխի վայրագութեան ու մոլեգնոտ ցնցումների մէջ. Հայ նացիոնալիստները, անշուշտ, դրդւել են. .

Այդպէս պ է տ ք է լ ի ն է ր այն բոլոր մարդկանց երեւակայութեան մէջ, այն բոլոր գործիչների ըմբռնումով, որոնք ծանօթացել են „Դաշնակցութեան“ հետ թռուցիկ, հատ ու կտոր, մակերեսային զրոյցներից:

Եւ ահա անողորմ խարազանումներ: Ահա յախուռն դատավճիռներ, ուր իզուր կը փնտրէք ազնւութեան, անաչառութեան ստւերն անգամ: Դաշնակցութեան դերը էապէս բացասական է, հակաժողովրդական: Նա դրական ու օգտակար ոչինչ չունի իր գործունէութեան մէջ. ինչ որ տրւած է ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան, զինման ու առաջնորդութեան համար՝ արել են ուրիշները... Դաշնակցութիւնը անհետացել էր նոյն իսկ փետրուարեան օրերում. նա չէր, որ ջարդելով յետ մղեց վայրենի խուժանը և կնքել տւեց հաշտութիւնը. ոչ, սօցիալ-դեմօկրատական „Իսկրա“-ի վկայութեամբ՝ փետրուարեան օրերում Բագուն պաշտպանել են „բոլոր ազգութիւններից“ կազմւած կամաւոր խմբերը. . .

Ի՞նչ աւել. ընթերցող: Ճշմարտութեան այլանդակ խեղաթիւրումներ կան, որոնց առջև ակամայ զինաթափ էք լինում և տրւում բացառապէս զզւանքի զգացման: Կուզէինք, որտանց կուզէինք տեսնել, վերջապէս, հակառակորդ մի մարմին, որ ցոյց տար ազնիւ ու շիտակ վերաբերմունք դէպի իրողութիւնները, դէպի Դաշնակցութեան կատարած դերը... Առաջ գնանք:

Դաշնակցութիւնը միայն գրգռում է, նա միայն վնասում է: Եթէ անգամ նա իր ձեռքն է առնում աւերի ու տարափի մատնւած նաւթաշրջանը—դարձեալ վնասում է: Նա դրանով իսկ գ ր գ ռ ու մ է, նա իր պաշտպանողական գործունէութեամբ իսկ աղբիւր է դառնում կառավարական խառնակութիւնների, թրքական արշաւանքների և ջարդերի: Այդպէս է տրամաբանում, օրինակ, „Պրօլետարի“ թերթը, ռուս սօցիալ-դեմօկրատիայի մի այլ օրգանը: Չափազանց բնորոշ է այդ յայտնութիւնը մեր հակառակորդների ընդհանուր նկարագրի համար, ուստի մենք այն առաջ կը բերենք ընդարձակ քաղւածով.

„Ռուսները լաւ են և քթի տակ հայհոյում են հայերին, որպէս ամբողջ խռովութեան հեղինակներին: Բանւորական լայն մասսաները, ճնշւած անաշխատութիւնից ու լքւած սովից, փնտրում են մեղաւորին և ակամայ փնտրում են նրան մ.տիկում. .

„Այն իրողութիւնը՝ որ այդ օրերում (Բագւի կոտորածի օրերում) իրենց ցոյց տալ կարողացան միմիայն նացիօնալիստ Դրօշակեանները, հաստատում է իմ կարծիքով միայն այն՝ որ կառավարութեան տաքտիկը—դրդւել մի ազգութիւն միւսի դէմ—աջողութեամբ պիտի առաջ գնայ, քանի դեռ Կովկասում գոյութիւն ունեն ազգայնօրէն առանձնացած քաղաքական կուսակցութիւններ, որոնք իրենք իրենց առաջադրում են ինքնուրոյն նացիօնալիստական նպատակներ: Թո՛ղ լինէր Բագւում հարիւր ռուս բանւոր, հրացաններով զինւած—նրանց երեւան գալը և գործօն միջամտութիւնը կունենար ահագին քաղաքական նշանակութիւն և հայերին աւելի կը տար, քան թէ կարող էին տալ հարիւրաւոր լաւ զինւած դրօշակեաններ“...

Մի մեծ կուսակցութեան կենտրօնական օրգաններից կարելի է պահանջել երեւոյթների լուսաբանութեան մէջ փոքր ինչ աւելի լրջմտութիւն... Ռուսական սօցիալ-դեմօկրատները, որ որտացաւ ականատես էին հայ ազգաբնակութեան խողխողելուն, անտարակոյս, սօցիալիստական վեհանձնութեամբ հրապարակ կը նետւէին ու վերջ կը դնէին մարդկային դաշելի սպանդանոցին, խլելով հայ ժողովրդի պաշտպանութեան գործը նացիօնալիստ Դրօշակեանների ձեռքից, որոնք ընդունակ են միայն պատճառ դառնալ նորանոր ջարդերի ու աւերումների: Ռուս սօցիալ-դեմօկրատները անշուշտ կ'անէին այդ, եթէ միայն... զէնք ունենային:

Լաւ ական՜ջ դրէք.

„Որքան և ցաւալի է, բայց պէտք է արձանագրել, որ աղէտի ամբողջ ժամանակամիջոցում ոչ մի անգամ յայտնապէս և ակտիւ կերպով հրապարակ չ'եկան՝ ոչ կուսակցական կ. միտէն (խօսքը սօցիալ-դեմօկրատ Մեծամասնութեան կոմիտէի մասին է), ոչ էլ փոքրամասնութեան միութիւնը... Նրանք երկուսն էլ ոչնչով ցոյց չը տւին իրենց:—Իր այդ կլասօրական դիրքը կոմիտէն բացատրում է անաջող անցած գործադուլով, որը պիտի կայանար աղէտի նախօրեակին, բայց գլխաւորապէս զինւորման պակասութեամբ“:

Մի դժբախտ գործադուլ „աղէտի նախօրեակին“, երբ թուրք խուժանը հասել էր բորբոքման գագաթնակէտին, երբ բաւական էր մի կայծ՝ մթնոլորտը բռնկեցնելու համար... Որքա՜ն հեռատեսութիւն և որքա՜ն որտացաւ մտահոգութիւն՝ հայ ժողովրդի կեանքի ու գոյքի վերաբերմամբ...

Եւ դարձեալ, ընթերցող, Դրօշակեաններն են պատճառ, որ ռուս սօցիալ-դեմօկրատները անզէն էին մնացել, և որ այն սարսափելի օրերում նրանք ո չ ն չ ո վ ց ո յ ց չ ը տ ւ ի ն ի ր ե ն ց գ ո յ ո ւ թ ի ւ ն ը...

„Որ ռուս բանւորները միայն կլասօրական դիրքում, այդտեղ մեծ չափով մեղաւոր են իրանք Դրօշակեանները: Նրանք շատ միջոցներ, շատ զէնք ունէին. բայց նրանք միևնոյն ժամանակ կղզիանում էին ռուսներից, հրաժարւելով օգնել Կ միտէին (ս. դ.-դէմ.)՝ կազմակերպելու զինւած խմբեր ռուս բանւորներից, որոնք պատրաստ էին օգնութեան գնալու: Տեղական կոմիտէն միջոցներ չունենալով (ամբողջ բուրժուազիան այստեղ հայերից է բաղկացած), ոչինչ չը կարողացաւ անել իր գրօշներով“...

Ի զուր, ի զուր կը փնտրէք մի անկեղծ ու ճշմարիտ խօսք՝ ստերի ու ինսինուացիաների այս այլանդակ հիւսւածքի մէջ: Բաւական չէ մեր դառն, ցաւագին հիասթափութիւնը հանդէպ այն տխուր իրողութեան՝ որ հեղափոխական աղէտի օրերում ռուսական կուսակցութիւնները, իրենց իսկ կոպիտ խոստովանութեամբ, „ոչնչով“ ցոյց չը տւին իրենց գոյութիւնը, (ուզում էին, թերևս, անպատճառ 100 հոգի լինել և այն էլ անպատճառ հ ր ա ց ա ն ո վ զինւած), ա- որ ամեն օր, ամեն մի առթիւ ազգերի եղբայրութեան անունով խօսող, բարձրագոչ նշանաբաններով օդը լնցնող մտաւորականներն ու մասսաները ցոյց տւին ապաւաժեայ անտարբերութիւն անօրինակ տագնապի օրերում,— երբ ամեն մի պարզ քաղաքացու սուրբ պարտականութիւնն էր օգնութեան գալ հայ ժողովրդին, քանի որ սա մղում էր ինքնապաշտպանութեան հարկադրւած կռիւը վայրենութեան դէմ—բաւական չէ այդ բոլորը, այժմ էլ նրանք դեռ անսովոր քաջութիւն ունին հրապարակով այպանելու, սեւացնելու ն ր ա ն ց, որոնց սիրտը արիւնոտւում էր ի տես հարազատների մասսային խողխողման, որոնք առաջ էին նետւում՝ երկաթի ուժեղ հակահարւածներով կանգնեցնելու ոճրագործ ձեռքը... Այո, այժմ էլ դեռ, իրենց զարմանալի ընթացքը քաշքշուկներով վարագուրելով, նրանք չեն վարանում—օ՜, հակառակորդութեան զազրելի ախտ—չեն վարանում նոյնիսկ à l'unisson „Մօսկ. Վեդօմոստի“-ի և ռուս կառավարութեան ամբաստանութիւններին՝ հրապարակել ի լուր աշխարհի, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անգիտակից մի պրովոկատորի դեր է ստանձնել Թուրք-հայկական արիւնալի կոշմարի մէջ... Դառն է, քամահելի է:

ՀԱՅ—ԹՐՔԱԿԱՆ ԿՌԻՒԸ ՑՈՒՑՈՒՄ

Փոթորկոտ վիճակը եւ անընդհատ, տենդային գործունէութեան պահանջը թոյլ չը տուին ժամանակին արձանագրել գէթ գլխաւոր դրւագները այն մեծ դրամայի, որ վերջերս խաղացւեց պատմական Ղարաբաղում: Լաւ է սակայն ուշ, քան երբեք:

Ընդհարումը անխուսափելի էր դարձել Ղարաբաղի մայրաքաղաքում եւ «Դաշնակցութեան» տեղական մար-

մին մնում էր ձեռնարկել նախապատրաստական գործողութիւնների՝ Թուրքաց յարձակման դիմադրաւելու համար։

Քաղաքը բաժանւեց թաղերի։ Ամեն մի թաղ ունէր իր թաղապետը եւ սրա օգնականը։ Իւրաքանչիւր թաղում ռազմական տեսակէտից կարեւոր կէտերը վերածւեցին դիրքերի, որոնցից ամէն մէկում հսկում էին 4-ից մինչեւ 10 կամաւոր։ Ահաւասիկ այդ կարեւոր դիրքերը. Ճաքած քէրծի գլուխը, Վերի գարբանները, Իրզաբէկի պարտէզը, Բարի տակի ճանապարհի բերանը, Գեօլհար աղայի տան դիմացի դիրքը, մի այլ դիրք նոյն տնից վեր սարի վրայ, Բաղունց հորերը, Վերդանց պարտէզը, Ալէքսան բէկի տունը, ապա մի դիրք Թատրոնից վար, երեք դիրք հին հանգստարանի շրջակայքում, տպարանի դիրքը, Ապոյեանց եկեղեցին, երեք դիրք Աղաբէկենց ձորում, երեքը Դումլուղում. մէկը Աղա Իրզայի տան մօտ, մէկը Քամու Ջաղացում եւ մէկը՝ Բարութխանում։ Բացի դրանից, կազմակերպւած էր եւ Թ ռ ու ց ի կ խ ու մ բ՝ խմբապետով եւ սրա օգնականով։

Արդէն գրւած է մի շարք փոքրիկ ընդհարումների մասին, որոնք տեղի էին ունեցել հայերի ու Թուրքերի միջեւ Խաչէնի գաւառում։ Աջողութիւնը ամէն դէպքում հայերի կողմն էր։ Աղդամի Թուրքերը, հայերից վրէժ լուծելու համար, 300 հոգուց բաղկացած մի արշաւախմբով ուզում էին յարձակւել Առաջաձոր հայ գիւղի վրայ, բայց այդ գիւղի ձորի մուտքում դարան մտած հայ քաջերը յետ են քշում նրանց։ Աղդամցիները, կատաղած, տուն են դառնում եւ որոշում են այլ կերպ վրէժխնդիր լինել։ Այս անգամ նրանք դիմում են զուտ Թրքական մի միջոցի. կտրում են Շուշի—Եւլախ ճանապարհը, որ անցնում է Աղդամով եւ գերի են վերցնում հարիւրից աւելի հայ ճամբորդներ, Թալանում են նրանց, անպատւում եւ մի քանիսին դաշոյնով վէրքեր հասցնում։ Այդ բոլորը կատարւում է գաւառապետի, ոստիկանապետի օգնականի եւ ամբողջ ոստիկանական կազմի ներկայութեամբ։

Այժմ գանք այն միջադէպերին, որոնք անմիջական առիթները եղան Շուշի քաղաքի մեծ ընդհարման։

Օգոստոսի 7-ին, քաղաքի Թրքական սահմանից մօտ Թուրքերի ձեռքով սպանւեց մի Թուրք լապտերավառ։ Թուրք բէկերը վերագրում են այդ սպանութիւնը հայերին եւ սկսում բացարձակ պրօպագանդ հայերի դէմ։

Ղեկավարող դերը կատարում էր քաղաքիս Թուրք ոստիկանապետ Խօսրով բէկ Փօլատովը. Այդ Թուրքը պարզապէս յայտարարել էր, որ շուտով պիտի Թողնի ոստիկանապետի պաշտօնը եւ պիտի կազմի մի աւազակային խումբ, յատկապէս հայերին պատժելու նպատակով։

Օգոստոս 16-ին Թուրքերը յարձակւում են Քարահատ կիրճում մի զինւած հայի վրայ, վիրաւորում նրան եւ խլում հրացանը։ Մի քանի ժամ դրանից յետոյ Թուրքերը սպանեցին նախկին դատաւոր ռուս Լունիակինին։ Նոյն օրը Շուշուց Գօրիս տանող խճուղու վրայ՝ Եարմայում զարդուլեցի Թուրքերը վիրաւորեցին ղարաղշլաղեցի մի հայ գիւղացու։ Հաւարը հասնում է քաղաք, մեր ընկերները—Մարգար Ժամհարեան եւ մի քանի ուրիշ դաշնակցական կամաւորներ—գնացին օգնութեան, Եարմայի մօտ սկսւեց հրացանաձգութիւն. Թուրքերը փախան։ Այդ օրը, ժամը մօտաւորապէս 4-ին քաղաքի մէջ արձակւեց առաջին հրաղէնը. հայ քաղաքացիներից շատերը գիտէին, որ այդ ազդանշան տւողը հէնց ինքը Թուրք ոստիկանապետն էր։

Կռիւը սկսւեց...

Քաղաքի կենտրոնում ու ծայրերում սկսւեց կատաղի հրացանաձգութիւն եւ Շուշին մի քանի րոպէի մէջ վերածւեց պատերազմի դաշտի։ Ամբողջ քաղաքը Թափւեց փողոց։ Բոլոր անկիւններում վխտում էին զինւած ու անզէն երիտասարդներ։ Ուրախ ու զւարթ շրջում էին փողոցից փողոց եւ խրախուսում իրար, ամենքն էլ վստահ՝ որ յաղթութիւնը մերը պիտի լինէր։ Կանայք եւս դուրս էին եկել տներից, մի քանիսը նոյնիսկ զինւած։ Հրացանաձգութիւնը վայրկեանէ վայրկեան սաստկանում էր. երկու կողմերը, դիրք բռնած՝ անխնայ կրակ էին Թափում։

Հայոց մասի կենտրոնական շուկայում—Թօփխանայում—գնդակահար ու սրախողխող եղան բազմաթիւ Թուրքեր։ Նոյն վիճակին ենթարկւեցին մի քանի հայեր Թուրքաց բազարում։ Կռւի սկզբում Թուրքերի գնդակին զոհ գնաց Դաշնակցութեան արի եւ հաւատարիմ զինւորներից մէկը՝ Տ ա մ ի ր ը, որը մեն-մենակ կռւում էր մեր առաջաւոր եւ վտանգաւոր դիրքերից մէկում։

Մի քանի րոպէ չէր անցել կռւի սկզբից, երբ սկսւեց մի արշաւանք («Դաշնակցութեան») կենտրոնական գրասենեակի վրայ։ Արշաւանք՝ հայերի կողմից... Քաղաքացիներ, որոնք երբէք չեն օժանդակել քաղաքը պաշտպանող միակ յեղափ. կազմակերպութեան, եկել էին նոյն կազմակերպութիւնից զէնք ու փամփուշտ պահանջելու, իրենց տները պաշտպանելու համար։ Նոյնպէս եւ զանազան խմբակների պատկանող մարդիկ, որոնց գործը մինչ այն՝ Դաշնակցութիւնը արատաւորելն էր, շտապում էին մեզնից ռազմամթերք աղերսել... Ստեղծւել էր մի ուշագրաւ դրութիւն։ Ժողովուրդ եւ «Դաշնակցութիւն»ը մի էին ձուլւել։ Սահմանագիծը հայ քաղաքական կուսակցութեան եւ հայ մասսայի միջեւ՝ չքացել էր։

Վրէժխնդրութեան զգացումը կատաղի էր հայերի մէջ, ձեռքերն ընկած Թուրքերին անխնայ կոտորում էին։ Տխուր, այլանդակ իրողութիւն, բայց չափազանց բնական, չափազանց հասկանալի... Ահա տենդային կռւի միջոցին սուսիկ-փուսիկ ներս է մտնում նոյն Դաշնակցութեան գրասենեակը 19 տարեկան Իշխան Հէյբաթեանը։ Նա իր ձեռքով 17 Թուրք էր սպանել հայոց Թաղում, եւ չը գիտէր, ուր տանել դիակները։ Կարգադրեցին մի կերպ Թաղել։ Պատանին նորից լցրեց փամփուշտամանը, սրբեց ճակատից ծորացող քրտինքը եւ հեռացաւ... Այդ միշտ ժպտուն, հեզ ու լռիկ Իշխանը...

Մութը վրայ հասաւ. գիշերւայ անունը «կռիւ» է, ամբողջ քաղաքի մէջ հնչւում էր՝ կռի՜ւ, կռի՜ւ... Կօզակներն անգամ գիտէին գիշերւայ անունը եւ հայերի մթութեան մէջ տւած հարցումներին՝ «ո՞վ ես»—իսկոյն պատասխանում էին. «կրի՜վ»... Դուք արդէն գիտէք, որ վերջինների համակրութիւնը սկզբից մեր կողմն էր. նրանք մեր տղաների հետ քովէ քով կռւեցին Թուրքերի դէմ։ Առ այժմ այսքան։ Այլ մանրամասնութիւններ՝ յաջորդ նամակով։

ԱՂԷՏԻՑ ՅԵՏՈՅ

I

Բաքու, 5 նոյեմբեր.

Ոչ մի յանցաւոր պաշտօնեայ չ'արձակւեց, ոչ մի ոճրագործ չը բռնւեց, ոչ մի քննութիւն չը սկսւեց, բոլորն էլ շարունակում են, ինչ որ սկսել էին, անվախ, համարձակ, անպատկառ՝ միշտ հային զինաթափ անելով, մեղադրելով և Թուրքին երես տալով։ Գեներալ Սվէտլօվի և քաղաքային զօրքի հրամանատարի հեռացումը մի առանձին կարևորութիւն չունի, քանի որ նրանց զօրաբաժինները գնում են իրենց տեղերը և նորերը պիտի գան։ Վերջապէս, զօրքը և զօրավարը փոխւելով, ս ի ս տ է մ ը չէ փոխւում... Քաղաքի նոր զին. հրամանատարը միւսների երգն է երգում. „Հայերն են մեղաւոր, հայերը չեն ուզում հաշտութիւն“...

Քանիերորդ անգամը հաշտութեան Թափոր եղաւ—միշտ միևնոյն կատակերգութիւնը... Կարծէք մէջտեղը երկու Թշնամի բանակներ կան, որոնցից կախւած է հաշտութիւն կնքելը կամ չը կնքելը, կարծէք կառավարութիւն չը կայ՝ հպատակների կեանքն ու գոյքը ապահովելու պարտաւոր։

Այժմ դրութիւնը աւելի վատ պիտի համարել քան փետրուարեան օրերում։ Այն ժամանակ գոնէ հասարակաց զայրոյթը ամեն կողմից ամբաստանում էր ոստիկանութիւնն ու վարչութիւնը,—այժմ այդ էլ չը կայ։

Հայ և Թուրք ներկայացուցիչների միջև բանակցու-

թիւնները՝ հաշտութեան համար երկու կողմից երաշխաւորող պարտաւորութիւններ ստանձնելու նպատակով, անյաջող վերջացան։ Որովհետեւ այդ առաջարկը եղել էր հայերի կողմից, և հայերը առաջարկել էին էապէս մի բան՝ որ գործուելիք ոճիրները—քաղաքում լինեն թէ արդիւնաբերական վայրերում՝ Բալախանի, Սև քաղաք, Բիբի-Էյբաթ՝ ոճրագործները յայտնի լինին, թէ ո՛չ, ձերբակալուին, թէ ո՛չ, սպանուած կամ վիրաւորուածը աղքատ լինի, թէ ո՛չ,—ընտրուելիք միջնորդ դատարանի վճռով սահմանուելիք գումարը իբրև տուգանք տրուի ոճիր գործողի հայրենակիցների կողմից՝ սպանուածի ժառանգներին, կամ վիրաւորեալին և կամ հրդեհի ու կողոպուտի ենթարկուածին։

Չը նայելով որ Թուրքերը այս պայմանին համաձայնուել էին բերանացի, փոխարքայի այստեղ գտնուած ժամանակ, յետոյ և ընդ. նահանգապետի ներկայութեամբ, բայց երկու անգամն էլ գրաւոր պատասխաններով անտես արեցին իրենց խոստումները և առաջարկեցին տուգանքը յատկացնել ոճրագործը չը յայտնուած պարագայում, սպանուածի կամ վիրաւորուածի կար ա եղած դէպքում և միմիայն քաղաքի սահմաններում։

Հայերի ներկայացուցիչները այս հարցի բանակցութիւնների պատճէնները կցելով իրար՝ մի մեմորանդում կազմեցին՝ և գլուխ ունենալով Անանիա եպիսկոպոսին, երկու պատգամաւորներ ուղևորեցան Թիֆլիս՝ փոխարքային ներկայացնելու համար։ Նոյնը գրաւոր կերպով ներկայացրին և ընդ. նահանգապետին։

Այնուամենայնիւ Թուրքերը այդ երաշխաւորութիւնը դիպլմատիկական խաբէական ձգձգումներով, դրժումներով ապարդիւն հանելով հանդերձ՝ յաջողեցան ընդ. նահանգապետին համոզել՝ մի նոր թափոր սարքել տալու, թափորին այս անգամ կցել տալով զին. նուագածուների խումբը, որ քաղաքում ման գալով հաշտութիւն յայտարարէ. դրա շնորհիւ Թուրքերը այժմ ազատ երթևեկում են հայկական մասը. և այդ բանը հայերին շատ թանկ կարող է նստել, որովհետև հէնց թրքական աղբիւրներից ամեն օր յամառ լուրեր են լսւում Թուրքերի մտադրած նոր յարձակումների մասին։

Մինչ այս մինչ այն՝ հալածանքները շարունակւում են հայերի դէմ։ Միրզաբէկեանի ծխախոտի գործարանի դէպքը չափազանց վրդովեցուցիչ է։ Այդ գործարանը ունի 7—800 գործաւոր, որոնց 5—600-ից աւելին հայեր են մնացածը՝ ռուսներ և 40—50 էլ Թուրքեր։

Այդ Թուրքերը՝ մինչև օգոստոսի աղէտները, ամեն տեսակ նեղութիւններ տուել են հայերին, սպանութիւն անգամ կատարել են։ Սեպտեմբերի սկզբներին, երբ գործարանատէրը ուզում է աշխատանքը վերսկսել, հայ բանուորները պայման են դնում՝ Թուրքերին չը վերցնել։ Գործարանատէրը ուրախութեամբ ընդունում է պայմանը, բայց մի երկու օր յետոյ ոստիկանութիւնը միջամտում է՝ Թուրքերին ընդունել տալու համար։ Տեսնելով որ ոստիկանապետի միջամտութիւնը չէ օգնում, ընդ. նահանգապետն է անձամբ միջամտում. նա սպառնում է հայ բանուորներին աքսորել, գործարանը փակել, եթէ Թուրքերը չեն ընդունւի... Լրբութիւնը հասնում է գագաթնակէտին։

Ո՛չ մի Թուրք գործարանատէր հայ բանուոր չի ընդունում, նրանց ընդունել տալու խօսք անգամ չի կարող լինել, բայց երբ հայ բանուորի կեանքի ապահովութիւնը պահանջում է Թուրք խռովարարներին չ'ընդունել, հայ գործարանատէրը զրկւում է իրաւունքից՝ ուզածին արձակել կամ պահել։

Ամեն հնար գործ է դրւում՝ հայ տարրը այս շրջանից դուրս շպրտելու համար։

*

Հայ պատգամաւորների առնելով, փոխարքան սիրալիր ընդունելութիւն է արել նրանց և ուշիուշով նրանց խնդիրքը լսելուց յետոյ, յայտարարել է, թէ կատարեալ հաւատք ունի (*) հայ հասարակութեան վրայ, թէ բացի Թուրքերից մեղաւոր է և կառավարութիւնը, Գոլիցինեան նախկին ռէժիմը, և թէ ժամանակի ընթացքում արմատական փոփոխութիւն պէտք մտցնէ վարչական ու ոստիկանական կողմի մէջ։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

ՆԱՄԱԿ ՏԱՐՕՆԷՆ

—

Հոկտեմբեր 1.

Ձեզ արդէն յայտնի են բժիշկ Զաւրեանի դժբախտ արկածները։ Բաւական նեղութիւններէ յետոյ նա յաջողած էր Մուշ գնալու հրամանը ձեռք բերել, բայց տարաբախտաբար, մի ամիս Կարին մնալէ յետոյ, երբ կանցնի Բաղէշ, որ Մուշ գայ, Մշոյ անխիղճ մութեսարիֆը հազար ու մի միջոցներ ձեռք կ'առնէ և տակաւին նոր գործի ձեռնարկած՝ բժիշկը կրկին ետ կը դառնայ դէպի Ռուսաստան։ Մի քանի օր միայն մնաց Մուշ։ Թէ ի՞նչ տպաւորութիւն կը թողու անոնց անակնկալ հեռանալը մեր խեղճ հայրենակիցներու վրայ, ձեզ լաւ յայտնի է։ Մի յայտնի գումար կրցաւ հասցնել Սասուն՝ սոված ժողովրդեան բաշխելու համար։

Այս մութեսարիֆը ըստ երևոյթին ուխտած է ծայրայեղ ճնշման տակ հայերին ուժասպառ անել ու կորսնցնել։ Ապօրինի հարկերի հաւաքումը կը բազմապատկուի միշտ։ „Գըրգսարտարի" ամենօրեայ տուած տանջանքները չափ ու սահմանից անցել են։ Արդէն ո՛չ մի բողոքի ուշադրութիւն դարձնող չը կայ։ Կառավարութիւնը Սասնոյ կարօտելոց տուած 5000 լիրան մենակ քաղաքի ունևոր դասակարգից հաւաքեց, (բռնի խանութների և տների ապրանքները հրապարակ հանելով և թիւրքաց վրայ քառորդ գնով ծախելով)։ Քանի մենք երեք եղբայր էինք, կառավարութիւնը 400 ղրշ. տուրք կը վերցնէր մենէ, իսկ այժմ, որ վաղուց երկու եղբայրներս հեռացել են և այստեղ մեռած կը կարծուին անոնք, կրկին ինձմէ 1100 ղրշ. ստակ տուրք կառնէ տարեկան։ Երևակայեցէ՛ք, թէ ինչ կը լինի թալանուած ու տանջուած գիւղացու վիճակը... Կարգ մը հեռագիրներ քաշուած են բ. Դուռը, բայց մինչ ցարդ ապարդիւն։

Խ ա ր ս ի աւերումէն մի քանի օր յետոյ Անգլիոյ և Գաղիոյ քօնսուլներ աղէտի վայր գնացին, կառավարութիւնն ալ քննութիւն բացաւ և հրաման ըրաւ, որ բնակիչները իրենց տները դառնան։ Վերոյիշեալ Սասնոյ նպաստի մէկ մասն ալ անոնց տները շինելու յատկացուց։ Այժմ գիւղը ամբողջովին հաստատուած է, սակայն հիմակ ալ սովամահ կըլլան և շատերն ալ այս ու այն կողմը կը տարածուին՝ իրենց չոր գլուխը պահելու համար։

Ամսոյս 6-ին Արդաւանք գիւղի մէջ մատնութեան շնորհիւ, Աւդաղբրայ միւտիր և Թլայ Չէյխ Էմինը ճարպիկութեամբ մի խումբ տղաներու կեցած տունը կը պաշարեն՝ վարդխաղցի, ծղաքցի և այլ քրդերով։ Տղայք բոպիկ և գլխաբաց դուրս կը թռչին և անհաւասար կռիւ մը կը սկսի երկուստեք։ Մեր անվեհեր քաջերը աջ ու ձախ կը թափեն քիւրդերուն. 12-էն աւելի վիրաւոր և սպանուած կան քիւրդերէն, ընդ որս վիրաւորուեր է նաև Չէյխ Էմինը, առանց սակայն վերջին շունչը փչելու։

Տղայք ճեղքելով այդ բաշիբոզուքների բանակը, կ'աշխատին իրենց առաջնորդ Դալւորիկցի Ջաքարի և Յարթինի հետ դէպի լեռը քաշուիլ, երբ յանկարծ կը պատահին մի վաշտ նոր հասած կանոնաւոր զօրաց։ Ծանր բոպէն հասած էր։ Կատաղի կռիւը կը շարունակուի մինչև արևի մար մտնելը։ Ինկած են բաւական զինուորներ և մի սպայ։ Բայց մեր տղայք բոլորը միասին կռուելով մինչև վերջի փամփուշտը, ինկան այնտեղ, ընդունելով նահատակութեան անթառամ պսակը։

Չենք գիտեր, ո՞ր ցաւին դարման անենք, այս նեղ ժամանակին։ Սև գլկիլը քիլան 50 ղրշ. է, ցորենը 100 ղրշ. դէհ եկուր ու ապրիր։ Մերկ ու անտէր, անտուն ժողովո՛ւրդ... Կալ ու կուտը սկսեր է վերջանալ, բայց խնդիր է, թէ խեղճ գիւղացին ի՞նչ կը տանի իր կալ ու կուտէն իր տուն, իր սովալլուկ ու թշուառ որբերուն կերակրելու։ Հիմակուընէ արդէն կը սկսին սալաֆով և զանազան տոկոսաւոր պարտքերով ապրել մինչև յառաջիկայ գարունը։ Եւ ադոր համար է, որ չ'անցնիր մի քանի կարճ տարի,—և ահա կալուածատէր հայ շինականը դարձած կը լինի անհող, անտուն պրոլէտարիատ մը, ճորտ մը, գերի մը միայն չոր հացի մը համար աշխատող և տառապող ուրիշի հողի վրայ։ Շուտով ձմեռը յաջորդելու է այս սովատանջ վիճակին... Բժիշկը Թիֆլիս հասնելէ յետոյ կրկին 150 լիրա օգնութիւն հասցրեց մեր լայնածաւալ գաւառի արկածելոց, բայց ի հարկէ, չնչին բան մընէ։

Այո, ձմեռը կը մօտենայ և այս ձմեռը պիտի ըլլայ ահռելի տեղական ազգաբնակութեան համար։ Արհեստական սովը և զանազան տարափոխիկ հիւանդութիւններ այժմէն արդէն սկսել են տարածուել հայ գիւղացիների մէջ։ Անցեալ տարւայ թշուառութեանց պատճառաւ տեղի ունեցած հիւանդութիւն մօտ 200 մարդ (երիտասարդ ուժերէն) կերաւ քաղաքէն, թո՛ղ գիւղացիներէն և սասունցիներէն։ Այս տարի մի բան աւելի է, քանի որ թշուառները կրկնապատկուած են։ Պէտք է դիմել, աղաղակել, ստիպել մեր յարգելի ազգայիններին և հեռաւոր սրտակից եղբայրակիցներին, որ փութան դրամական նպաստ հասցնելու, ապա թէ ո՛չ Տարօնի հայ ժողովուրդը կորած է. այլ ևս դիմանալ անհնար է։—Ո՞ր Յիսուս, ո՞ր ազգ, ո՞ր ժողովուրդ տարաւ այս վերջի 20 տարւայ Տարօնոյ հալածանքը և անսասան մնաց...

ՆԱՄԱԿ ԲԱՆՏԻՑ

(Պատճէն)

Յարգելի հայրենակից,

Նամակ մըն ալ, թերևս վերջինը։

Մարտի 21-ին, կապերտավաճառ մը կապերտներ բերած էր բանտ, բանտարկեալներուն ծախելու համար։ Դուրսի մարդոց արգելուած չէ բանտ գալ ու բանտարկեալներուն ծախել ամէն առարկայ. անոնք կը խուզարկուին միայն բանտի դրան առջև պահնորդութիւն ընող ոստիկան զինուորներէն, և եթէ կը կրեն վրանին զմելի, դանակ և կամ բանտի համար արգիլեալ ամէն առարկայ, կը յանձնեն զայն պահնորդ ոստիկան զինուորներուն։

Ինչպէս շատ մը բանտարկեալներ, մենք հայերս ալ գնելու համար աժանագին կապերտներ, մօտեցանք պարտէզի վանդակապատին, որուն միւս կողմը ցուցադրուած էր կապերտավաճառը իր կապերտները։ Անիկայ տեղացիի մը երևոյթը չունէր. մեր ընկերներէն մէկը հետաքրքրութիւն ունեցաւ հարցնելու յիշեալին թրքերէն լեզուով որ տեղացի ըլլալը. և ահա նախատուեցաւ հայհոյանքով մը ոստիկան զինուորներէն, որոնք բիրտօրէն հրամայեցին նաև կապերտավաճառին դուրս ելնել բանտէն։ Շատ քաղաքավարօրէն դիտել ըրինք ոստիկաններուն, թէ անտեղի էր իրենց այդ արարքը, քանի որ արգիլուած չէր բանտարկեալին գնումներ ընել վաճառողէն, քանի որ վաճառողներուն արգելուած չէր բանտին բակը մտնել, քանի որ իրենք ոստիկանները թոյլատրած էին այն անձին ներս մտնել, „մանաւանդ որ նա թրքախօս մ'էր, հայերէն բառ մ'իսկ չէր գիտեր“։ Բայց զինուորները, ինչպէս նաև բանտին պաշտօնէութիւնը, որոնք չենք գիտեր, ինչո՞ւ ատելութեամբ լեցուած են սկիզբէն ի վեր հայերուս դէմ, մեր այդ համեստ դիտողութեան պատասխանեցին անլուր լուտանքներով, հայհոյանքներով, ազգային ու կրօնական զգացումներ վիրաւորող ամենազազիր նախատինքներով։ Ատով ալ չբաւականանալով, կատարեալ յադուրդ տալու համար իրենց մոլեռանդութեան ու վայրագութեան, հաստ բիրերով յարձակեցան մեր վրայ ու աջէն, ձախէն, վերէն ու վարէն բիրերու հարուածներ սկսան տեղալ մեր գլխուն. վերջ գտան հարուածները, երբ մեզմէ մէկուն, չկրնալով տոկալ հարուածներուն, գետին ընկնելը տեսան, որուն ականջէն սկսաւ ծորիլ թարախ և արիւն. հիմայ այդ տղուն մէկ ականջը խուլցած է. և ի լրումն իրենց վայրագութեան ու մոլեռնութեան, մեր մէկ ուրիշ ընկերոջ ոտքին ահագին շղթայ մը զարնելով նետեցին զնդանը։ Երեկոյեան ուշ ատեն դուրս բերին զանիկայ զնդանէն ու հանեցին շղթան ոտքէն։ Եւ որպէս զի այս դէպք չ'արձագանքէր դուրս, խստութիւնները կրկնապատկեցին ու չթողուցին դուրսի մարդոց ու բանտարկեալներու ազգականներուն բանտ այցելել։

Ահա այս էր պատճառը, որ այս ցաւալի դէպքը ժամանակին չկարողացանք տեղեկացնել ձեզ. հազիւ միջոցը գտած, կը գրենք ձեզ, սակայն ի՞նչ օգուտ։ Այս դէպքը առաջինն ու միակը չէ իր տեսակին մէջ. նմանօրինակ դէպքեր յաճախ պատահած են հոս մեր բանտարկուած օրէն ասդի։

Առաջները քանիցս դիմեցինք տեղական կառավարութեան, կուսակալութեան, արդարութեան քննիչին, արդարութեան նախարարութեան, և մատնանշելով մեր կրած նեղութիւնները, չարչարանքները, պաշտօնէից խիստ ու բիրտ վարմունքը մեզի դէմ, անոնց զեղծումներն ու աչառումները, աղաչեցինք ու խնդրեցինք ճար մը, դարման մը մեր անտանելի կացութեան։ Դժբախտաբար ոչ մի արդիւնք տեսանք և մեր բողոքներուն հակազդեցութիւնը կրեցինք միշտ բանտի պաշտօնէութենէն, որ կարծես աւելի մղում տալու իր կոշտ ու վայրագ ընթացքին, առիթներ ստեղծելով ա՛լ աւելի նեղելու, ճնշելու, չարչարելու զմեզ։ Բանտարկեալներն ալ այն խուլ վայրագ ոճրագործները, որոնց մէջ կը գտնուինք, և որոնք զինուած են, առհասարակ Տաճկաստանի միւս բանտերուն մէջ գտնուող ոճրագործներուն պէս, դանակներով, դաշոյններով ու եաթաղաններով, շատ բնական էր որ, քաջալերուած ու խրախուսուած բանտի պաշտօնէութեան մոլեռանդութենէն և հայերուս մասին տածած ու սնուցած ատելութենէն, նախատէին, հայհոյէին, չարչարէին զմեզ և յաճախ սպառնային մեր կեանքերուն։

Մեր մէջ կը գտնուին քաղաքական յանցանքով բերդարգելութեան դատապարտեալ հայեր ալ, որոնք, օրէնքին բացորոշ ու բացարձակ տրամադրութեանց հակառակ, տարիներէ ի վեր կը պահուին բանտին մէջ, հասարակ ոճրագործներուն առընթեր։ Երկու տարի առաջ, արդարութեան քննիչը բանտ այցելած ժամանակ, պատուիրած էր բանտի պաշտօնէութեան և ոստիկանութեան, անջատել այդ բերդարգելները հասարակ թիապարտներէն և դնել զանոնք բանտի բակին մէջ գտնուած սենեակը, ուր դրուած տեսած էր կաշառով և մտնաւորներու միջամտութեամբ տասը, տասնևհինգ տարուան թիապարտութեան դատապարտուած թուրք ոճրագործներ։ Պատուիրած էր նաև չնեղել ու չծեծել առհասարակ հայ քաղաքական դատապարտեալները, ծանրանալով յատկապէս ծեծին վրայ, որուն՝ բանտերուն մէջ խիստ արգելուած ըլլալը շեշտած էր։ Ճիշդ երկու ահագին տարիներ անցան այն օրէն ի վեր և մեր անտանելի վիճակը տակաւ յուսահատականի վերածուեցաւ։ Ամիսուկէս առաջ, մարտ 2-ին, կրկին բանտ այցելեց նոյն արդարութեան քննիչը. բողոքեցինք յիշեալին, թէ մենք

պլէս չէինք կրնար հանդուրժել բանտի պաշտոնէութեան կողմէ եղած նախատինքներուն, հայհոյանքներուն, չարչարանքին ու ծեծին, որոնց նշաւակ կ՚ըլլային դրեթէ ամէն օր, և թէ մահը կը նախընտրէինք, քան այդ կեանքը։ Զայրացաւ քննիչը, կամ աւելի ճիշդը, զայրանալ ձևացուց, երբ իր պատերը չդրծադրուած և հայ բերդարդելները թիապարտներուն մէջ տեսաւ. կրկնեց երկու տարի առաջուան պատերն ու հեռացաւ։

Թերևս հետաքրքիր ըլլայիք իմանալու, թէ ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ քննիչին պատերը. այդ մասին թող խօսի մարտ 21-ի դէպքը։

Այն սենեակը, ուր բերդարդելները դնել հրամայած էր քննիչը այսօր թիապարտներ դրուած են վերատին։ Եւ երբ, դեռ երկու օր առաջ, հայ բերդարդելները անդամ մը ևս դիմելով ընդհանուր դատախազի օգնականին և ոստիկանութեան հազարապետին, բերդաքաղաքին ներսը, օրէնքին թոյլատրած չափովը, ոստիկանութեան հսկողութեան տակ ազատ թողելու և շրապահիկներ կարենալ հայթայթելու մասին թոյլտուութիւն կը խնդրէին, այդ վերջինները, հեգնելով մը, քննիչին դիմեցէք, կ՚ըսէին։

Պ լոյ եղեռնագատ ատեանը, իր նախագահին բերնով, հարիւրաւոր ունկնդիրներու ներկայութեան, իւրաքանչիւր բերդարդելին դատապարտման վճիռն արձակելէ վերջ՝ գծած, ստիպուած էր դատապարտեալին ենթարկուելիք վճռակը հեռաձայ խ ոքով. „Պիտի ղրկուիս պարսպապատ ու ամրապատ քաղաք մը և հոն՝ քաղաքին ներսը ազատ պիտի ըլլաս, որպէս պարզ քաղաքացի. միայն թէ չպիտի կրնաս դուրս դալ այն քաղաքէն. ինչ ընելը նէգիս ընել, որպէս զի արժանանաս օր մը կայսերական ներման“։

Դժբախտաբար հայ բերդարդելներն ղրկուեցան այնպիսի քաղաքներ, ինչպէս Պոտուում (Իզմիրի կուսակալութեան կը պատկանի), Սիւրիական Տրիպոլիս, որոնք պարսպապատ ու ամրապատ չէին. և այս յատուկ այն նպատակով որ երբ բերդարդելները պահանջէին, ըստ օրէնքի տրամադրութեան, բանտէն դուրս, քաղաքին ներսը ազատ թողուին պիտի առարկուէր իրենց թէ քաղաքը բերդաքաղաք չէր։ Ղրկուեցան հայ բերդարդելներ պարսպապատ ու ամրապատ քաղաքներն ալ ինչպէս Սինապ, Աքիա, բայց փոխանակ այդ քաղաքներուն ներսը ազատ թողուելու, պահուեցան ու դեռ կը պահուին բանտերուն մէջ։ Թիւրք բերդարդելներ ղրկուած չեն ոչ պարըսպապատ ու ոչ-ամրապատ քաղաք մը, ինչպէս նաև անոնցմէ հատ մը չկայ պարսպապատ ու ամրապատ քաղաքներու բանտերուն մէջ։

Աւելորդ չենք հատարեր քաղաքական յանցանքով դատապարտեալ թիւրք և հայ բերդարդելներուն միջև եղած տարբերութեանց համառօտ բաղդատութիւնն ընել հոս։

Երեք տարի առաջ Պոլսոյ կեդրոնական բանտէն Սինապ ղրկուեցան միևնոյն օր, միևնոյն շոգենաւով թիւրք և հայ բերդարդելներ. թիւրքերն առաջնորդուեցան ուղղակի կառավարական պալատ և անկէ ազատ թողուեցան քաղաքին ներսը, իսկ հայերը՝ ուղղակի բանտ, ուր կը մնան մինչև հիմայ։ Երկու տարի առաջ Պոտրումի համար Իզմիր ղրկուեցան միաժամանակ, միևնոյն շոգենաւով նորէն թիւրք և հայ բերդարդելներ։ Իզմիրի կուսակալը, Պոտուումի բերդաքաղաք չ՚ըլլալն առարկելով, չղրկեց թիւրքերը հոն. առ այդ բանակցութիւններ եղան Իզմիրի ու Պոլսոյ միջև, հուսկ ուրեմն թիւրքերը ղրկուեցան Միտիլի և ազատ թողուեցան բերդաքաղաքին ներսը. մինչդեռ հայոց համար առարկութիւն մ՚իսկ չեղաւ և հայերը ղրկուեցան Պոտուումի բանտը, ուր կը մնան մինչև հիմայ։ Սիւրիական Տրիպոլսոյ և Աքիայի համար ըսինք արդէն, ուր հայերը բանտերուն մէջ, թիապարտներէն անջատ, սենեակ մ՚ալ չդրուեցան։

Անշուշտ կայ թաքուն նպատակ մը հայ քաղաքական բանտարկեալները՝ բանտերու ներսը չարչարելուն, տառապեցնելուն, և հայ բերդարդելները՝ բերդաքաղաքներուն ներսը ազատ չթողելուն մէջ։

Դիտելի է նաև սա պարագան, որ թիւրք բերդարդելներուն ամենուրեք ոստիկ մը կը տրուի կառավարութեան կողմէ, բերդարդելին՝ ընտանիքի անդամներուն թիւին և ունեցած անհատական դիրքին համեմատ, մինչդեռ հայ բերդարդելները չոր ու ցամաք հացէն զատ բան մը չունին։

Ահա խոիրը մահմէտականին ու քրիստոնեային, թիւրքին ու հայուն միջև։ Ու տակաւին կառավարութեան բերանն եղող կէս-պաշտօնական և ոչ-պաշտօնական թիւրք թերթեր կը ճգնին ու կը ջանան համոզելու քաղաքակիրթ աշխարհը՝ թէ Տաճկաստանի մէջ ամենուրեք ի դրծ կը դրուին արդարութիւն ու հաւասարութիւն, թէ չկայ խոիր մահմէտականին ու քրիստոնեային միջև, և „Թանի“ պէս թերթեր, կաշառուած շատ անդամ, ճշմարտութիւնը կը պօղեն և ստայօդ լուրերով կ՚ուզեն հասարակութիւնը խաբել ևէն ևէն։

Մեր վիճակը դառնագոյններուն դառնագոյնն է. ընդհանրապէս մենք բանտին մէջ տուայտանքէ զերծ կ՚ըլլայինք, և, ի մասնաւորի, մեր բերդարդել ընկերները բերդաքաղաքին ներսը ազատ թողուած, եթէ պատրիարքը ունենար քչիկ մը խիղճ ու դութ։

Քանի մը խօսք ալ Օրմանեանի մասին։

Մենք, թէ ուղղակի և թէ կողմնակի միջոցներով, քանի քանի անդամներ դրեցինք պատրիարքին և նկարագրելով մեր անտանելի կացութիւնը, խնդրեցինք անոր միջամտութիւնը ընդհանրապէս մեր օրհասական վիճակի բարւոքման և ի մասնաւորի, մեր բերդարդել ընկերներուն՝ բանտէն դուրս, բերդաքաղաքիս ներսը ազատ թողուելուն մասին։ Շատերը մեզ հաւատացուցած էին՝ թէ Օրմանեան արդէն իսկ հոդածութեանը առարկան ըրած էր մեր վիճակը, և առ այդ թագրիրներ տուած էր արդարութեան նախարարութեան և նամակներ գրած կուսակալութեան։ Թագրիրներու, նամակներու ի՞նչ հարկ կար. նա շնորհ մը չպիտի խնդրէր, նա պիտի պահանջէր միայն օրէնքին դրծադրութիւնը. երբ կուսակալ մը թիւրք բերդարդելը բանտին մէջ պահել չէր ուզեր, նոյնպէս ալ պատրիարքը մը կրնար պահանջել, որ հայ բերդարդելը բանտէն հանուէր, ասոր համար ալ թագրիր մը միայն բաւական էր։ Հետևաբար, մենք կըսէինք, թէ սուտ էր Օրմանեանին զանազան մարդոց հասցէին գրածները։ Ընդունելով, սակայն, որ իսկապէս տրուած ու գրուած ըլլան այդ թագրիրներն ու նամակներն, ի՞նչ կը կարծէք որ ըլլան անոնց բովանդակութիւնները. անկասկած, բանտերէն չհանել հայ բերդարդելները և ճնշել նեղել առհասարակ հայ քաղաքական դատապարտեալները բանտերու մէջ։ Ուրիշ կերպ կարելի՞ է մեկնել երբ կը տեսնենք խստորնակ համեմատութիւնը մեր դիմումներուն, աղաչանքներուն և անոնց հետևանք եղող չարաչար տուայտանքին. երբ կը տեսնենք երկրաչափական յառաջանութիւնը դէպի վատը մեր վիճակին, դէպի քայքայումն ու կործանումը մեր կեանքերուն, երբ կը տեսնենք այն ընթացքը, զոր ցոյց տուած է Օրմանեան՝ հանդէպ մեր ծերունի, կորազոր քամակ մայրերուն։ Խեղճ կիներ, որոնք, երբ արտասուաթոր աչքերով ծնրադրած առջևն, կառչած քղանցքին, կուլային ու կ՚ողբային, և իրենց դատապարտուած որդւոց անտանելի և օրհասական վիճակին բարւոքումը կը խնդրէին, նա, անզդայ ու անկարեկիր, կ՚արտաքսէր զանոնք իր քովէն ըսելով. „Հեռացէ՛ք, կորէ՛ք, ինչո՞ւ եկեր զիս անհանգիստ կ՚ընէք. ձեր տղաքը լիրբեր են, քիչ իսկ է անոնց տրած պատիժը, անոնք պէտք է մնան բանտերու մէջ, չարչարուին ու նեղուին, որպէս զի դադարանան. համարեցէք թէ յիմարներ են, յիմարանոցը զդատանան. համարեցէք թէ յիմարներ են, յիմարանոցը զդատուած ևէն ևէն“։ Օրմանեան աւելի անխիղճ եղած է, քան Քրիստոսի յիշած այն անգութ դատաւորը, որ թէև „մարդ Աստուածոյ ոչ երկնչէր, և ի մարդկանէ ոչ ամաչէր, այլ վասն տուծոյ ոչ երկնչէր, ուրեմն զայրացեալ զայրոյն, արար նմա դատաստան“։

Ինչպէս երբեմն ըսեցաւ մեկուն համար թէ՝ մթին դիշեր մը, ձեռքը կանթեղ մը բռնած, մտնելով դերեզմանատունը, որ լի էր նոր ու անթաղ մեռելներով, վայրագ հաճոյքով մը կը դիտէր դիակները, և ի վարձատրութիւն դործած նախճիրներուն, մեռելներուն դրպաններէն կը փնտռէր շքանշաններ, պատուանշաններ. մենք ալ այժմ կ՚ըսենք Օրմանեանի համար թէ՝ նա, ի լրումն իր վայրագ հաճոյքին և ի վարձատրութիւն հայ քաղաքական բանտարկեալները բանտերու մէջ տառապեցնելուն և սպանել տալուն, կուզէ պարարել փորն ու քսակը, կուզէ շքանշաններով, պատուանշաններով զարդարել կուրծքը։

Այո՛, թող ցնծայ ու բերկրապատառ հրճուի Օրմանեան. ահա մենք կը պատրաստւինք տակաւ հրաժեշտ տալ կեանքին և երթալ նետուիլ դիրկը սև փոսին. բայց թող լաւ դիտնայ և երթալ նետուիլ դիրկը սև փոսին. բայց թող լաւ դիտնայ նաև Օրմանեան, որ կ՚ուզէ հաստատել իր դահը մեր կմախքներուն վրայ։

ներուն վրայ, մեր ուրբականները պիտ՝ունենայ աչքին առչև շարունակ։

Այս նամակն ալ թերևս վերջինը ըլլայ...

ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵԱԼՆԵՐ

Ապրիլ, 1905

....

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՌԷՖՕՐՄՆԵՐ ԵՒ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

—

Թիֆլիս, 4 | 17 սեպտեմբերի

Ռէֆօրմների շրջան է։ Մայրաքաղաքում տեղի ունեցած յունուարի 9-ի դէպքերը մի շարք արձագանքներ տուին Ռուսաստանի բոլոր ծայրերում և զանազան մասերի ազգաբնակութեան յեղափոխական տրամադրութեան համեմատ՝ թոյլ կամ ուժեղ կերպով արտայայտուեց շարժումը։ Մի տեղ արիւնոտ ընդհարումներ ոստիկանութեան և զօրքի հետ, մի ուրիշ տեղ ցոյ.եր՝ „կորչի՛ միապետութիւնը" աղաղակներով, մի երրորդ տեղ քննադատական ճառեր և այլն։ Շարժումը այնքան ընդարձակուեց, որ վարակեց նոյնիսկ դպրոցների մանուկներին, որոնք նոյնպէս մասնակցութիւն ունեցան ընդհանուր բողոքին։ Իսկ պատերազմը օրաւուր աւելի նիւթ ու կրակ էր տալիս բողոքի արտայայտութիւններին։ Երկիրը ամբողջապէս բորբոքւում էր հրաբուխի նման բայց այս բոլոր շարժումների մէջ տարաբախտաբար, ռուս մասսան էր, որ անշարժ մնաց, չը հասկանալով, որ ինքն է երկրի տերը, իր ձայնն է, որ վճռական արժէք պիտի ունենայ...

Հասած արեան դիմաց՝ կառավարութիւնը անկարող էր անտարբեր մնալ. նա զգաց, որ անհրաժեշտ է մի բան անել ժողովրդի միահամուռ պահանջին բաւարարութիւն տալու համար, նա հասկացաւ, որ պէտք են ռէֆօրմներ, որոնք երկրի հիմնական կարգն ու կանոնը փոխէին և, միւս կողմից, ժողովրդի աչքին դեղեցիկ նորութիւն երևալով, առժամանակ հանգստացնէին ժողովրդին, մինչև պատերազմը վերջանար, այնուհետև ներքին թշնամուն արեան մէջ խեղդելը հեշտ էր...

Եւ ահա ծանուցեցին մի շարք „ռէֆօրմներ"—պետական դումա, համալսարանական ինքնավարութիւն, մամուլի և հաւաքումների ազատութեան խնդիր, ներքին նահանգների զեմստուօների նախկին իրաւունքների վերականգնման հարց, մայրենի լեզուով նախնական դպրոցներ՝ ոչ ռուսների համար, Կովկասում զեմստուօ մտցնելու հարց և այլն և այլն։

Բայց Ռուսաստանում ոչ մի բան չի կատարւում կատարեալ կերպով։ Ամէն ինչ՝ կիսատ-պռատ, կրճատուած, սահմանափակուած։ Ի՞նչ նշանակութիւն ունին այդ ռէֆօրմները, երբ մարդիկ իրաւունք չունեն հաւաքւել այդ հարցերի մասին խորհրդակցելու, երբ ոստիկանութեան խնամակալութիւնը անպակաս է ժողովրդի գլխից, երբ անհատի և բնակարանի անձեռնմխելիութիւն չը կայ։ Սրանք անհրաժեշտ պայմաններ են որևէ ռէֆօրմի կենսունակութեան համար. թէ չէ բիւր կրատական կաբինէտներում դաղտնի մշակուած, առանց ժողովրդի ներկայացուցչների մասնակցութեան անգամ, և կայսերական մանիֆէստների ու ուկազների ձևով հրատարակուած այս օրէնքները, իրենց վրայ կրելով մի ապերասան ատելաստ պահպանման էական հանգամանքը, արդէն սկզբից մեռելութեան են դատապարտում այդ բոլոր օրէնքներն ու նախագիծները, որոնց հետ ժողովուրդը չի կապւում, որովհետև նրանից չեն բղխած, նրա կարիքներին դոհ.ում չեն տալիս։ Նրանց տեսականութիւնն իսկ կասկածելի է, որովհետև այս.ր կառավարութիւնը իր նեղ դրութիւնից ստիպուած՝ անում է այդ quasi-զիջումները. վաղը մի նոյնպիսի ուկազով կ՝ոչնչացնէ այսօրուայ տուածը։ Նոյն բանը չը կատարւե՞ց 60-կան թուականների ռէֆօրմների վերաբերմամբ, որոնք այժմ կամ բոլորովին չէքացել են, կամ ծաղրելի կմախքի ատիճանի հասել։ Կառավարութիւնը, մանանկաց ած վանականի նման, իր վարկը կոր.ել է ժողովրդի աչքում։ Մեկ միջոց, որով հնարաւոր է վատահութիւն ներշնչել, այն է՝ որ ներկայիս բիւրօկրատական կազմը փոխարինուի ընդհանուր ազգաբնակութեան կողմից բոլորի հաւասար դաղտնի և ուղղակի ձայնատուութեամբ ընտրուած կազմով։ Դրա համար հարկաւոր է, որ դումարուն ե ընդհանուր Ռուսաստանի և նրա զանազան մասերի սահմանադիր ժողովներ, որոնք իրենց ձեռքն առնէին կառավարութեան դեկը։

Ժողովրդի յայտնած այդ որոշակի պահանջին՝ կառավարութիւնը վճռել է դիմադրել բոլոր միջոցներով։ Այդ ձգտման մի հետևանք էր նաև օգոստոսի 29-ին Թիֆլիսի քաղաքային տան մէջ պատահած արիւնալի դէպքը, որի արդիւնքը եղաւ՝ հարիւրաւոր դիակներ ու վիրաւորներ, մեծ ու փոքր, կին ու երեխայ։

Դէպքը այնքան ծանօթ է, և նոյնիսկ տասնօս պաշտօնական հաղորդագրութեան մէջ այնքան քսամնելի կերպով աչքի զարնող, որ ես մանրամասն չեմ նկարագրի, այլ միայն կանգ կառնեմ մի քանի բնորոշ դէպերի վրայ։

Պետական դումայ՝ և մայրաքաղաք զեմստվոյ մասին՝ Կովկասի զանազան քաղաքներում խորհրդակցութիւններ էին լինում լինելիք ռէֆօրմների վերաբերմամբ։ Խորհրդակցութիւններին շատ տեղերում գնում էին նաև յեղափոխական տարրեր՝ ժողովրդական ճշմարիտ պահանջները լսելու, առաջարկած ռէֆօրմների իսկական պատկերը ցոյց տալու և նրանց կեղծ ու պատիր նշանակութիւնը աշխարհ դուրս բերելու համար։

Ռուս կառավարութիւնը վաղուց ի վեր է, որ ժողովուրդը աւելին է յանկանում, քան թէ նրան տալիս է պետերբուրգը, որ նա այլ կերպ է գրում խօսում, քան թոյլ է տալիս ցենզուրը, այլ կերպ է դատում ու վարում, քան թոյլատրում է պոլիցիական լոգիկան։ Բայց յեղափոխականը դրանով չի գոհանում, նրան ազատ զդ է հարկաւոր շնչելու համար, նրան ազատ խօսք ու մտածել է հարկաւոր՝ ժողովրդական իսկական շահերը պաշտպանելու համար, և նա լաւ գիտենալով այն բիկը, որին ենթարկում է հրապարակային ժողովներում խօսելիս, ուր վխտում են ամեն կարգի լրտեսներ, այնուամենայնիւ ամեն մի յարմար դէպքում հրապարակ է դալիս իր բողոքով, իր պահանջներով։ Այդպէս և դումայի նիստերին, խորհրդակցութիւնների ժամանակ, գալիս է ժողովրդական՝ ճշմարիտ ներկայացուցիչը և յայտնում իր բողոքն ու պահանջները։ Պոլիցիան և բուրժուան չեն կարող այդ լսել. նրանք կամ հեռանում են ժողովից կամ ուժի դիմում։

Այ.պիսի դէպքեր տեղի են ունեցել մի քանի անգամ, թէ Թիֆլիսում և թէ դաւառական քաղաքներում։ Դրանց վերջաբանը եղաւ Թիֆլիսի դումայի արիւնոտ ողբերգութիւնը, օգոստ. 29-ի երեկոյեան, ժամը 9-ին։

Օրը երկուշաբթի էր։ Դումայի դահլիճը ներս էր խուժել մի մեծ բազմութիւն բանուորներից և հեռաքրքրող ունկնդիրներից։ Այդ օրը, հակառակ սովորականի, Դուման իր հերթական նիստը չունէր, բայց ներկայները իրենց միջից նախագահ ընտրելով սկսել էին խօսել այրող հարցերի մասին։ Այնուհետև պատկերը նոյնն է, ինչ որ սովորաբար լինում է այսպիսի դէպքերում։ Ցրուելու պահանջ ոստիկանութեան կողմից, նոյն պահանջը՝ զրքի զլխաւորի կողմից և ապա հրացանաձգութիւն ու կոտորած... 100 կ զոհ մասնակցում են կոտորածին. այս պատահարի առաձնայատկութիւնը հէնց այն է, որ սա մի կոտորած էր և ոչ թէ խաղաղարարներին ցրելու միջոց։ Ասում են, որ առաջին ատրճանակի հարուածը եղել է ժողովրդից, որից ծանր վիրաւորուել է մի կ զոհ։ Եւ ահա սկսում է հրացանաձգութիւնը կ.զոհների կողմից. կէս ժամ շարունակ նրանք զալկեր են տալիս թէ դահլիճի ներսում, թէ շէնքի միւս մասերում, թէ հրապարակից լուսամուտներով դէպի ներս, թէ ելքի մօտ։ Պարզ նկատում էր ձգտումը՝ ոչնչացնել բոլոր ներսը հաւաքածներին, ով որ էլ լինեն նրանք։ Այդ պատճառով հնարաւորութիւն չէին տալիս ներսից դուրս գալու, կոտորում էին ով ձեռքերն էր ընկնում զանազան անկիւններում, սանդուղքների վրայ, միջանցքներում. իսկ մի խումբ կօզակներ, կանգնած ելքի մօտ, զալկեր էին տա-

լիս դուրս փախչողների վրայ։ Դա բաւական չէր. փողոցնե-
րում և հրապարակում վառնդաւոր էր թէ փախչելը և
թէ կանգնած մնալը. երկու դէպքում մարդիկ ճանաչւում
էին իբրև խռովարար և դնդակահարւում։ Կոզակները
մեծ հաճոյքով ու յաղթականօրէն պատմում էին, թէ ինչ-
պէս իրանք փախչողների ետևից նշան էին դնում և դեռին
փառում։ Վիրաւորւածներից նրանք, որոնց աջողւում էր մ-
տակայ մի տան մէջ ապաստանել, դարձեալ ազատ չէին կո-
զակներից, որովհետև վերջիններս նրանց ետևից ընկած՝
մտնում էին նոյնիսկ տները։

Այս ժամայ մէջ Դումայի շէնքը, հրապարակը և շրջա-
կայ փողոցներն ու տների բակերը ապանդանոցի վերածւե-
ցին։ Ամէն տեղ թափւած դիակներ և վիրաւորներ արնա-
քամ էին լինում։

Հետևեալ օրը ի հարկէ դուրս եկաւ կ. ռավարչական
հաղորդագրութիւնը, որով գներալ Նահանգապետը ճգնում
էր մեղքը դցել քաղաքագլխի վրայ, իսկ զոհերի թիւը ամե-
նանպատկառ. կերպով իջեցնում էր մինչև 23 մեռածի և
50 վիրաւորի, այնինչ ճշմարտութիւնը եռապատիկն է։

Իբրև բոլոր այս դէպքի առիթով, սեպտ. 1-ին ամբողջ
քաղաքը դարձաւել էր արել նոյնիսկ այնպիսի հիմնարկու-
թիւններ, ինչպէս քաղաքային վարչութիւնը, բանկերը և
այլն։ Զարձայաններն անգամ փակ էին։ Քաղաքային
վարչութիւնը հրաժարականի խնդիր է յարուցել։

Կոզակը իր արիւնոտ գործը կատարելուց յետոյ՝ իրեն
վարձատրելու մասին էլ է մտածում։ Նոյն գիշերը սկսւեց
կողոպուտը։ փողոցում պատահած մարդկանց—մեկի ժամ-
ացոյցը, մեկի քսակը, մեկի մատանին՝ անցնում էին կ զակնե-
ի ձեռքը, որանց ապառնալիքի ազդեցութեան տակ։

Իբրև լրացումն՝ մի քանի օր յետոյ հրապարակ եկաւ
Կովկասի փոխարքայի դիմումը „Կովկասեան ազգաբնակու-
թեան“, ուր պալատական ախոռների նախկին կառավարիչը
թափում է իր թոյնը յեղափոխական կոմիտէների և
դատի ադիտացիայի վրայ, ղեկավարում է ժողովուրդնե-
րին և ծանուցանում նրանց նոր աւետաբեր արքայական
„ուֆօրմների մասին, որոնք շուտով պիտի բերեն Կովկասին
խաղաղութիւն ու երջանկութիւն...

Այդ դիմումը մի տեսակ ազդարար է դալիք սարսա-
փելի հալածանքների... Անխնայ պիտի կուռեն յեղափո-
խութեան դէմ. պիտի խփեն հային, վրացուն, ռուսին. բան-
ւորին, ինտելիգենտին... Կովկաս է դալիս 60,000 զօրք, իբր
թէ մանրամասն շ ր ժ ուժ խեղդելու. կարծես քիչ են ե-
ղած զօրքերը, կարծես, յիրաւի, անզ ր են նր նք թուրք
հրա ակներ ի դէմ։..

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ՄԱՐԳԱՐ ԺԱՄՀԱՐԵԱՆ

(Մ Ռ Ա Ի)

Այն հսկայական ու արիւնոտ տրագեդիան, որ ռուս
կառավարութեան կամքով և թաթար ժողովրդի
շնորհիւ այժմ ալեկոծում է մեր դժբախտ երկիրը,
ընդհանուր չարիք լինելուց զատ՝ նաև բազմաթիւ մանր
ու մեծ աղէտաւոր անցքերի մի անհատնում շղթայ է։
Ո՞վ կարող է երբևիցէ հաշիւ առնել արցունքի կաթիլ-
ները, որոնք թափւում են մոռացութեան ու խաւարի
մէջ, ո՞վ կարող է չափել մութ ցաւերի խորութիւնը,
որով տապակւում են այնքան աւերակ ու անյայտ հո-
գիներ վատաբախտ երկրի մի ծայրից միւսը։

Անհատների ցաւը, ինչպէս և նրանց կրած զոհը սո-
վորաբար մոռացւում է ամբողջութեան մէջ, մնում են
միայն այն պայծառ դէմքերը, որոնք հրապուրիչ առանձ-
նութեամբ բարձրանում են տառապանքի մրրկայոյզ ծովի
մակերևոյթից վեր, փայլ են տալիս խեղդող իրականու-
թեանը և բնորոշում են անցքերն ու ժամանակը ո՛չ
միայն իրանց կեանքով, այլ և մահով։

Այդպիսի մի դէմք էր Մարգար ԺամՀարեան, որին
վիճակւած էր իր ծննդավայր՝ Շուշին, վերջնական ա-
ւերից ու անարգանքից ազատելու պայքարի մէջ՝ ընկնել
թաթար մարդասպանների գնդակից։ Այդ անունը՝
Մարգար ԺամՀարեան՝ շատ քիչ էր ծանօթ հայ հա-
սարակութեան լայն խաւերին. նա սիրելի էր միայն
շատ մօտիկ ընկերների, զինակիցների, համախոհների
նեղ շրջանում, ուր նա մի առանձին մուտք ու թով-

չութիւն ունէր։ Ամ սակայն երբ յանկարծական ու
կանխահաս մահը եկաւ մշուշապատելու նրա ուխտը-
ւածի հայեացքը, եկաւ և կնքելու այդ կարճատև,
բայց հարուստ ու խիզախ գոյութիւնը գերագոյն պայ-
քարի վայրկեանում. նա անցաւ թողնելով իր ետևում
մի դատարկութիւն, որ էլ չեն կարող լցնել ո՛չ խորին
կսկիծն ու ցաւը, ո՛չ ընդհանուր արցունքն ու ափսոսանքը։

Ուխտւածներից մեկն էր նա, որոնցով այնպէս հա-
րուստ է մեր նորագոյն արհաւրալից կեանքը։ Գեռ
փոքրիկ դպրոցական, մի անգամ ուսուցիչը նրա խի-
զախ ու ըմբոստ բնաւորութեան համար ասաց՝ „Մար-
գար, դու կախաղանի վրայ կը մեռնիս“. անողորմ մար-
գարէութիւն, որ փոխւեց ու այնպէս վաղ իրականացաւ
թաթար խուժանի գնդակների տարափի տակ։ Պատա-
նեկան հասակից նա ջերմ հայրենասէրի և ուժեղ
ուզմասէրի տեսակերամենտ էր ցոյց տալիս։ Բէալական
դպրոցը աւարտելուց յետոյ, նա, կարծես կանխատես-
ելով խռովայոյզ ապագան, անցաւ Պետերբուրգ և կա-
մաւ մտաւ զինուորական ծառայութեան ու դարձաւ են-
թասպայ։ Այնուհետև մենք նրան տեսնում ենք Գեր-
մանիայում, ուր երկու տարի սովորում է հասարա-
կական գիտութիւններ. բայց հայ ժողովրդի մեկը միւ-
սին յաջորդող դժբախտութիւնները չեն թողնում հան-
գիստ այդ երիտասարդի ուժեղ և յափշտակող հո-
գին. նա կիսատ ձգեց ուսումը, վերադարձաւ Կովկաս։

Հայաստանն ու տառապող հայութիւնը մօտիկից տես-
նելու տենչը այնքան մեծ էր նրանում, որ արդէն
նեղու տենչը այնքան մեծ էր նրանում, որ արդէն

այդ ժամանակից նա Թիւրքիա անցնող հայ կամաւորներին միանալու լուրջ մտահոգութեամբ է բռնուած։ Սակայն միևնոյն ժամանակ Կովկասում շնորհիւ Գօլիցինի հայակեր քաղաքականութեան, շշմեցնող արագութեամբ հարւածները թափւում են ռուսահայ ժողովրդի գլխին, արիւնաքամ անելով այնքան սրտեր, զայրոյթով ու թոյնով լցնում այնքան հոգիներ։

Սկսւում է ժողովրդական շարժումը և ըմբոստների առաջին շարքումն է Մարգարը այդ անհաւասար կռւի մէջ, որ մի բուռն հայութիւնը ստիպւած էր մղել ռուս ոճրագործ ադմինիստրացիայի հրեշաւոր կամայականութիւնների դէմ։ Եւ վերջին 2, 3 փոթորկոտ տարիներում շատ քիչ կան վտանգաւոր յեղափոխական ձեռնարկներ, սկսած խոշոր տերրորներից մինչև էբրայիներին պատժելու խիզախութիւնը, որոնց այսպէս թէ այնպէս մասնակցած չը լինի այդ հազւագիւտ երիտասարդը։ Նա մարմնացած խանդ է, գաղտնի ժողովների ոգին ու կենդանութիւնը. ծայրայեղ համարձակութիւնը վտանգի առաջ մղումն էր տալիս ամենազգոյշներին անգամ, իսկ իր գործնական խելքը, միացած բացարձակ գաղտնապահութեան, իր համեստութեան և պարզութեան հետ, նրան դարձնում էին յեղափոխութեան լաւագոյն, անփոխարինելի գործիչներից մէկը։ Նա սիրելի էր ամենքին ո՛չ միայն իբրև աչքի ընկնող յեղափոխական ուժ, այլ և իր հազւագիւտ քնքոյշ բնաւորութեան համար։ Զարիքի հանդէպ ամենաանողորմ ծրագիրներ կազմող Մարգարը երեխայի զգայնութիւն ունէր։ Արդարև, քիչ անգամ արտաքին ձևերի մի փոքր կոշտ պարզութեան, լեզուի խստութեան տակ ծածկւած է լինում միայն նուրբ ու ղգայուն հոգի։

Եւ երբ հայ ժողովրդի գոյութեան սպառնացող վտանգը դիմագրաւելու համար կազմւում է ինքնապաշտպանութեան Ռազմիկ կոմիտէն՝ Մարգարը նրա ամենագործունեայ, ամենաբմբոստ անդամն է։ Նրա կեանքի այդ շրջանը մի կատարեալ փոթորիկ է, նա դադար ու հանգիստ չ'ունի, նրա բնակարանը բոլոր պայքարողների, բոլոր ազատասէր ոգիների ժամադրավայրն է. իր յանձն առած դերին կապւած վտանգները նրան և ո՛չ մի վայրկեան չեն ընկճում, ժպիտն ու կատակները շրթունքին, հեգնութեամբ թուլութեան առաջ միշտ ւպատրաստ, նա շարունակում է իր ընկերներին մղել դէպի ամենավտանգաւոր ձեռնարկներ, մինչև կը յաղթանակի արդարութիւնը, մինչև կը խորտակւի բռնութիւնը, որ աւաղ, նրան վիճակւած չէր տեսնել։

Սկսւեցին Կովկասի թաթարական բարբարոսութիւնները։ Ռուս կառավարութիւնը մի դժոխային ծրագրով ամբողջ թուրքութեան հետ կանգնեց հայութեան դէմ։ Մարգարը չը կար, նա Բագւի փեսարարեան անցքերից առաջ արդէն ճանապարհւել էր Թիւրքիա։ Այնտեղի հայութիւնը տեսնելու նրա հին երազը մի բախտաւոր դիպւածով իրականացել էր։ Նա այցելեց Կարին Մուշ, Բիթլիս, և պատրաստւում էր Սասուն անցնել, երբ Թիւրք կառավարութիւնը փակեց ճանապարհը։ Մարգարը նորից Կովկասումն է, ուր արիւնը հոսում է և աւերածն ու մահն է իշխում։ Երևանի, Նախիջևանի դէպքերից յետոյ հերթը Շուշիինն էր, ուր թուրք և ռուս ագենտները ծրագրում էին հայերի ջարդը։ Մարգարը յայտնւեց Շուշում. պէտք էր կազմակերպել հայրենի քաղաքի ինքնապաշտպանութեան գործը. թաթար խուժանը կամաց-կամաց դառնում էր յանդուգն և անամօթ։ Փոթորիկը մօտ էր և նա պայթեց օգոստոսի 17-ին։ Կովկասեան և ո՛չ մի քաղաքում հայ թուրքական ընդհարումը այնքան կատաղի և այնքան արիւնահեղ եղաւ, որքան Շուշում. Մարգարն իր խմբով երկու օր շարունակ հրաշքներ գործեց և ի վերջոյ զոհ գնաց իր վաղեմի համարձակութեանը, երբ քշելով թուրքերին, խիստ առաջացաւ նրանց թաղերը, և ընկաւ, հերոսի մահով, գնդակը ճակատից ընդունելով։

Ընդամենը քսանութ տարեկան էր նա և... էլ չը կայ։

Արտասւելի հակասութիւնը կեանքի... Մի դժբախտ թաթար, նախնական ու արիւնարբու բնազդներով հարուստ մի խաւար գլուխ ամբոխային խենթ կատաղութեան վայրկենում խլում է մի գոյութիւն, որ ամբողջապէս յոյս է ու էներգիա, հաւատ ու արիութիւն, իդէալ ու յարատև ճիգ մեծ գաղափարների համար, որոնք հաւասարապէս թանկ պիտի լինէին և՛ հային և՛ թուրքին։ Այսպիսով թաթարական համայնատարած եղեռնի մէջ այդ մահը ինքնին մենակ մի մեծ եղեռն է, ինչպէս և ցաւագինօրէն յուզիչ մի պատկեր հայի և իր բարբարոս ու արիւնարբու հարևանների մէջ յեղյեղւող հրեշաւոր պայքարի։

Մեր կրած զոհերի մեծութիւնը թող աւելի բուռն, աւելի ուժգին դարձնէ մեր մղելի պայքարը։ Ի՞նչ անենք. պատմական ճակատագրի հայ ժողովրդին շպրտած մարտահրաւէրն է, որից խուսափել անկարող ենք։ Հին վիհն է այն, ուր թաղւել են այնքան գեղեցիկ գոյութիւններ և նրանց յետևից նա, Մարգար ծամհարեան։ Ցաւիտենական յարգանք քեզ, ըմբոստ և ազնիւ հոգի, տառապող ժողովրդի դու արիասիրտ ու ազնիւ զաւակ։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԱԶԴԵՐ

ԱԶԴԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Կովկասեան մեր մարմինները հաղորդում են մեզ քանի մի ցաւալի ընդհարումների և նոյնիսկ սպանութեան դէպքերի մասին, Զ-ի շրջանում, կուսակցական հողի վրայ։

Թողնելով ուրիշ կազմակերպութիւնների վրայ՝ իրենց արարքների ամբողջ պատասխանատուութեան ծանրութիւնը, մենք մեր կողմից պարտք ենք համարում յայտարարել հետևեալը.

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ բնաւ տրամադիր չէ վատ դասեր առնելու ուրիշներից, միշտ անխնայ է եղել դէպի յեղափոխական դրօշակն անարգող անհատները և առանց վարանումի դուրս է շպրտել այդպիսիներին իր շարքերից։ Դա մի հրամայական պահանջ է ամեն մի կազմակերպութեան համար, եթէ միայն սա չէ ուզում ինքնասպանութիւն գործել։ Դաշնակցական անդամները պէտք է ամեն կերպ խոյս տան արիւնհեղութիւնից, անգամ ամենասուր պրովոկացեաների հանդէպ, այլ և յեղափոխականի հմայքը վերանգող ամեն տեսակ արարքներից։

Կազմակերպութեան կանոնադրութիւնը, ինչպէս և Ընդհ. ժողովի ընդունած որոշումները՝ թելադրում են ամենախիստ վերաբերմունք և նոյնիսկ ծանր պատիժ այն անձանց դէմ, որոնք իրենց թոյլ են տալիս դաւաճանել յեղափոխութեան գաղափարին և Դաշնակցութեան սկզբունքներին։

Հ. Յ. Դ. Արևմտեան Բիւրօ

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ

(Շուշու կոմիտէի բռուցիկը)

—

կատարեց այն, ինչ որ պիտի կատարէր անխուսափելիօրէն:

Ղարաբաղի մահմեդականութիւնը յարեց համիդեանական շարժման և մեր հայրենիքը սուզեց նորից խաւար ու խայտառակ միջնադարի մէջ: Մի շարժում, որի միակ գաղափարը ոչնչացումն է ամեն մի քաղաքակրթութեան, որի ղեկավարները բարոյազուրկ դիշատիչ կոկլածատէրերն են և որի կրողն է՝ այդ ողորմելի, շարունակ թալանող ու թալանուող մահմեդական ամբոխը:

Հայրենիքի մի ծայրից մինչև միւսը՝ հրդեհում, թալանում և սպանում է թուրքը: Նոյնը անում է և հայը:

Հայը չէր սակայն, որ վառեց քաղաքացիական այս անիմաստ ու այլանդակ կռուի առաջին ջահերը:

Հայը չէր, որ իր հարևանի վրայ առաջին հրացանը պարպեց: Հարևան ժողովրդին նենգութեամբ ու շողոքորթութեամբ լրտեսող ժողովուրդը մենք չէինք:

Եւ ինչ որ եղաւ, ուրիշ կերպ չէր կարող լինել, որովհետև այդպէս է կամենում համիդեանական փոհմակը:

Վկայ է դրան Շուշու տխուր աւերակոյտը: Մխող աւաններն ու քաղաքները, որախողխող եղած հայ համայնքները, հայ ողբուկների և այրիների լացն ու կականը, մեր խղամացած արիւնակիցների տառապանքները՝ վկայ են դրան:

Եւ մարդասպանների ու գողերի այդ շարժումը շատ ու շատ վկաներ պիտի թողնէր դեռ գալիք սերնդին, մեր թշուառութիւնը անծայր պիտի լինէր և մեր ւքումը սոսկալի, եթէ մահմեդական փոհմակի դիմաց չկանգնէր մի ոյժ և խրոխտ ու արիաբար չկոչէր նրան՝ „էլ բաւակա՛ն է:“

Ո՞վքեր էին այդ ոյժը:— Նրա՞նք, որոնք կնաբար իրենց փրկութիւնը ռուս զօրանոցի մէջ փնտրեցին:

Նրա՞նք, որոնք հարևանի ամբողջ գոյութիւնը փրկելու փոխարէն իրենց ողորմելի փալասները փրկել գերադասեցին:

Կամ գուցէ նրա՞նք, որոնք հրդեհի միջոցին հայ արիւնակցի վերջին ունեցածը թալանելու քաջութիւնն ունեցան...

Դ ա շ ն ա կ ց ո ւ թ ի ւ ն էր այդ ուժը:

Այն Դաշնակցութիւնը, որ հինգ օր շարունակ Շուշու ահռելի պատերազմը մղեց առանց որ և է խրախուսանքի և օգնութեան՝ լեղապատառ եղած քաղաքացիների կողմից, որը հինգ օրւայ ընթացքում հինգ ժամ քուն ու հանգիստ չունեցաւ:

Այն Դաշնակցութիւնը, որի վրայ էր ծանրացած այդ հինգ օրւայ ե ռ ա կ ի կռիւը թուրք խուժանի, քաղաքը լափող հրդեհի և քաղաքացիների վրդովեցուցիչ անտարբերութեան դէմ և որը այնքան պատւաւոր կերպով դուրս եկաւ այդ եռակի կռւից:

Այն Դաշնակցութիւնը, որը իր շարքերում ունէր Մ ա ր գ ա ր և Լ ե ւ ո ն և Ի շ խ ա ն և Շ ա մ ի ր, և ուրիշ շատ ու շատ անանուն ու անհուչակ հերոսներ, որոնք հայ ժողովրդի համար մեռնել կամեցան:

Եւ այժմ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը գալիս է յայտարարելու Ղարաբաղի ժողովրդին ի գիտութիւն, որ նոյն ուժը որոշել է այսուհետև ևս ինչ գնով էլ որ լինի, պաշտպանել հայ ժողովուրդը թուրք խուժանի յարձակումներից և պատժել խստօրէն իսլամական ամեն մի անիրաւութիւն:

Աւերակների վրայ թառած, բուերի նման, էլ չ՚ողբանք մեր կորուստները: Մեր սիրելիների արիւնով ...տոգորուած հայրենիքը, այն երկիրը, ուր պիտի հաստատենք մեր բախտը և ապագան, չը թողնենք վատաբար և ստրկութեան մէջ երջանկութիւն չը փնտրենք:

Ցարենք իրար և կազմակերպուենք, որպէսզի դիւրութեամբ դիմադրաւենք մեր յիմարացած հարևանների յարձակումներին:

Դէ՛պ ի ն ք ն ա պ ա շ տ պ ա ն ո ւ թ ի ւ ն, ուրեմն, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդ, յանուն քո պատւի, յանուն քո ապագայի, քո բոլոր քաղաքական և հասարակական ի դ է ա լ ն ե ր ի:

1905 սեպտեմբեր

Հ. Յ. Դ. ՇՈՒՇՈՒ ԿՈՄԻՏԷ

ՄԵՐ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ

—

Բոլոր աշխատանքները նաւթային շրջանում չը պիտի վերսկսուին, մինչև որ գոհացում չը տրուի բանուորների հետևեալ պահանջներին.

1) Շարունակել վճարել ռոճիկները ծառայութիւնը չը ձգած բոլոր բանուորներին մինչև աշխատանքների վերսկսումը:

2) Ֆիրմաները չը պէտք է հեռացնեն իրենց բանուորներին. իսկ ժամանակաւորապէս տուն գնացողներին պէտք է արձակուրդ տան, սակայն երեք ամսից ոչ աւելի ժամանակով՝ նրանց ռոճիկները վճարելու պարտաւորութեամբ:

3) Գնացողներին և նրանց ընտանիքներին տալ ձրի տոմսակ մինչև իրենց գնալու վայրերը:

4) Բանալ ձրի ճաշարաններ բոլոր կարօտ բանուորների համար, ինչպէս նաև հանրամատչելի ճաշարաններ՝ ընդհանրապէս բանուորների համար:

5) Տալ բնակարան այն բոլոր բանուորներին, որոնք մնացել են անապաստան:

6) Ձեռնարկել հանրային աշխատանքների:

7) Բանուորների այրուած և կողոպտուած գոյքի արժէքը պէտք է վճարէ գանձարանը:

8) Վերացնել զինուորական դրութիւնը:

9) Զինել բանուորներին:

10) Վերակազմել ոստիկանութիւնը, հեռացնելով բոլոր թուրք պաշտօնեաներին, ինչպէս նաև հայերին, եթէ այդպիսիք լինին:

11) Անյապաղ և անպայման կերպով վերջ տալ կապալառուների (փոդրաթչիների) միջոցով կազմակերպուած պահապան խմբերի սիստեմին:

12) Նաւթային շրջանի սահմաններից դուրս հանել Բալախանի, Սաբունչի, Զաբրատ, Ռամանի, Քիշլի և Շիխօվօ գիւղերի բնակիչներին: Տալ նրանց հող նաւթի շրջանից հեռու վայրերում, վճարելով նրանց այդ տեղափոխութիւնից առաջ գալիք բոլոր վնասները:

13) Ապահովագրել բանուորներին հիւանդութիւնների, աշխատանքի մասնակի կամ կատարեալ անընդունակութեան և մահւան դէպքերում:

14) Հիմնել բանուորական թաղեր՝ օժտուած բոլոր անհրաժեշտ յարմարութիւններով:

Վերոյիշեալ պահանջների իրագործումը ապահովելու համար անհրաժեշտ է.

15) Ազատ իրաւունք ժողովների և համախմբումների:

16) Ազատ իրաւունք գործադուլների:

Հ. Յ. Դ. IX Կ. ԿՈՄԻՏԷ

Բագու, 7 սեպտ. 1905.

ԼՈՒՐԵՐ

„Րէվոլ. Րօսսիա-ի“ խմբագրութիւնը հաղորդում է մեզ Լեհաստանի Սուվալկեան նահանգի մի խումբ հրէա բանուորներից ստացած հետևեալ որոշումը.

«Մենք, Սօց.-յեղափ. կուսակցութեան պատկանող, Վօլկօվիշեան ճիւղի հրէա բանուորներս, յայտնում ենք մեր խորին ատելութիւնն ու զզւանքը միապետական կառավարչին ատելութիւնն, որ հանդիսանում է Կովկասում արիւնոտ անցքերի կազմակերպող. մենք միաժամանակ յղում ենք եղբայրական մեր ողջոյնը հայ աշխատաւոր ժողովրդին և ցանկանում ենք, որ նա այդ ծանր փորձութիւններից դուրս գայ աւելի ուժեղացած՝ մեր ընդհանուր թշնամու, բռնապետութեան դէմ կռուելու համար:

Սրա հետ միասին ուղարկում ենք հինգ ռուբլի, որ խնդրում ենք յանձնել Հ. Յ. Դաշնակցութեան»:

Հրէա-բանուորներ, 50 հոգի:

Ժընեւի սօցիալիստ կուսակցութեան նախաձեռնութեամբ՝ ամսոյս 3-ին, երեկոյեան, քաղաքիս ընդարձակ ցիրկի սրահում տեղի ունեցաւ միջազգային, վաղուց նմանը չըտեսնուած մի միտինգ, որ դարձաւ մի հոյակապ ցոյց ընդդէմ ցարիզմի և ի նպաստ յաղթանակող Յեղափոխութեան։ Խօսեցին այլ և այլ կազմակերպութիւնների պատգամաւորներ,—շվէյցարացի, իտալացի, ֆրանսիացի, սերբ և այլն։ Ռուսաստանում գործող քաղաքական կուսակցութիւններից խօսք առան՝ Ռուս Սօցիալիստ-Յեղափոխական Կուսակցութիւնը, Հրէական «Բունդը» և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը։

Մօտ 5000 հոգուց բաղկացած միջազգային հասարակութիւնը խոր, երկիւղած ուշադրութեամբ լսեց բազմաթիւ հռետորներին, որոնք իրենց ճառերի մէջ վեր հանեցին պատմական րոպէի մեծութիւնը, ռուսական բռնապետութեան դժոխային պատկերը, նրա մասնակի տապալումն ու յեղափոխական շարժման նոր պարտաւորութիւնները։ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը, յայտնելով նախ «Դրօշակի» խմբագրութեան և բոլոր հայ յեղափոխականների ջերմ երախտագիտութեան զգացումները հիւրընկալ ու հայասէր Ժընեւին,—բնորոշեց իր կողմից վայրկեանի ծանրակշիռ հանգամանքը, մասնաւորապէս հայութեան ճակատագրի նկատմամբ, յիշեցրեց ցարիզմի արտաքին քաղաքականութեան 'ոճիրները, տաճկահայոց կոտորածը, ապա Կովկասեան դաւերն ու ջարդերը և եզրափակեց, որ հայ արիւնը Տաճկահայաստանում ու Կովկասում դադար կ'առնէ միայն Ռուսաստանի յեղափոխութեան լիակատար յաղթանակով։

Միահամուռ ծափահարութեամբ ընդունեց որոշում, որով միտինգը իր հիացմունքն էր յայտնում ռուսական կայսրութեան յեղափոխական շարժման, շնորհաւորում էր նրա առաջին քայլերը և յորդորում էր՝ շարունակել կռիւը մինչև կատարեալ յաղթանակ։

—

Ցարը ստորագրեց արդէն մասնակի ա մ ն ի ս տ ի ա։ Ներման արժանացան կայսրութեան բոլոր քաղաքական յանցաւորները, բացի այն անձերից, որոնք մասնակցել են քաղաքական սպանութիւններին՝ 1899 թուականից ի վեր։ Լիակատար ներման ծանուցումը, ենթադրում են, որ շատ չի յապաղի։

—

Հեռագիրը հաղորդում է, որ ներկայ նոյեմբերի 4-ից սկսած՝ Կովկասում սահմանւեց մամուլի կատարեալ ազատութիւն։

—

Մեծ իշխան Վ լ ա դ ի մ ի ր և Տ ր ե պ օ վ, ռեակցիայի պարագլուխները, հրաժարական տուին։

ՆՈՒԻՐԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ

Արեւմտեան Բիւրոն ստացած է՝

Շուէյցարիա.—Ն. Մ. 5 ֆր. յօգուտ „Հայ Ուս. Ռազմական Ֆօնդի Կովկասում" Ժընեւի Ուսանողութիւնէն 58 ֆրանք:

Գերմանիա.—Շառլօթէնբուրգից ձեռամբ Ուսանող Ա. Ի՝ յօգուտ „Հայ Ուսանող. Ռազմական Ֆօնդի Կովկասում" 24. 13 ֆր.:

Ռուսաստան.—„ԴՐԱՄ" կոմիտէէն 15,500, Սուվալկի քաղաքի Հրեայ (5 ռուբլի) 13. 25 ֆր.:

Ընդհ. գումար 15,600 ֆր. 38 սանտիմ:

Եվլեղեցիի Կոմիտէ

Ագռաւ քաղաքի Ենթակոմիտէի 1905 Ապրիլ 1-էն մինչեւ 1 Յուլիս նուէրներ Տ. Փ. 300 ռ. Զախ 120, Խ. Մ. Շ. 100, Ա. Ն. Պ. 20, ամսավճարներ հետեւեալ խմբերից՝ Զինւոր 31, Վարդ 30. 50, Միկադօ 16. 50, Վարդ եւս 38, Զինւոր 23, Քար խմբի հին հաշւից 25. 50, Նուէր Խ. Վարդից 150, Նուէր Քնարից 10, Ենթակոմիտէի անդամներից եւ խմբապետներից 43: Գումար 907 ռուբ. 50 կոպ.

Մ. Ք-ի Կ. Կոմիտէն՝

1904 թ. Յուլիից մինչեւ դեկտեմբեր:

Ա. ամսավճարներ Նոմեր 16՝ 2 ռուբ. 37 կոպ., Ն. 12 | 2՝ 4. 75, Հայկանոր խ. 4. 10, Ա. հար. Դ. տաս. 3. 60, Ա. հար. Զ. տաս. 1. 65, Ա. հար. Ժ. տաս. 1. 50, Ա. հար. ԺԲ. տաս. 2. 25, Նոմ. 31՝ 3, Բարձր Հայկ զին. խ. 5, Նոմ. 68՝ 4, Ն. 62՝ 2, Ն. 69՝ 2, Ն. 41՝ 4, Ն. 42՝ 3. 10, Ն. 43՝ 1. 45, Ն. 44՝ 2. 15, Ն. 45՝ 1. 50, Ն. 46՝ 3. 10, Ն. 48՝ 1. 90, Ն. 54՝ 10. 40, Ն. 51 | 2՝ 3. 90, Ն. 53՝ 6. 50, Ն. 57՝ 1. 90, Ն. 23՝ 10, Լեռն. շրջան. Ազրաիլ խ. 3, Ա. հար. Դ. տաս. 3. 20, Ա. հար. Բ. տաս. 8, Ա. հար. ԺԴ. տաս. 2, Ա. հար. Ա. տաս. 20. 70, Նոմեր 21՝ 36. Ն. 65՝ 2, Ն. 62՝ 2, Ճառագայթ խ. 4. 10, Պարոյր 2. 25, Նոմ. 5՝ | 3՝ 3. 40, Ն. 22՝ 1. 50, Ն. 3՝ 6, Ն. 6՝ 22, Եւս 4, Զարեւանդ խ. 24, Ա. հար. Ը. տաս. 6, Նուէրներ Շամիրամ խ. Նորեկ անդ. Նուէր 5. 20, Պ. Ա. Ն. 5, Րաֆֆի խ. 5, Րաֆֆի խ. միջոցաւ մի ատրճանակ Մի հին զինւորական տաս. 5, Գասպարի եւ Սողոմոնի էրեկոյթից 53. 05, Հաջի Բաբայի նւէր. 26, 50. Բ ուս. մի խ. օրինող. երեկ. 51. 32, Զ. Մայր խ. երեկ. 26, Սողոմոնի եւ Գասպարի միջոցաւ երեկ. 211 52, Լ. երեկ. 101. 70, Մորուքից 1. 10, Փոքր Զէյթուն խ. 15, Բ. Արծուիր խ. 6, Ազրաիլ խ. 1. 90, Կարմիր Վանք խ. 1903 | 4 թ. անդամավճ. 80, Ա. հար. Բ. տաս. 3. 75, Ա. հար. Է. տաս. 10, Ա. հար. Դ. տաս. 1. 50, Ա. հար. Ե. տաս. 1. 05, Նոմեր 15՝ 3. 80, Ն. 17՝ 10. 30, Ն. 19՝ 4. 27, Ն. 61՝ 5, Ն. 67՝ 6, Ն. 13՝ 3. 99, Ն. 15՝ 4. Ն 16՝ 3. 90, Ն. 17՝ 8. 50, Ն. 12՝ 6. 65, Ն. 14՝ 10. 05, Ն. 62՝ 2. 50, Ն 55՝ 3. 60, Ն. 64՝ 3, Ն. 65՝ 2. 50, Ն. 21՝ 36, Ն. 20՝ 3. 80, Ն. 64՝ 3. 50, Ն. 18՝ 2. 27, Ն. 33՝ 6. 10, Ն. 34՝ 4. 30, Ն. 51՝ 3. 50, Ն. 52՝ 6. 50, Ն. 53՝ 7, Ն. 54՝ 10, Ն. 57՝ 2.55, Ն. 60՝ 6, Ն. 51 | 2՝ 4, Ն. 51 | 3՝ 6, Ն. 69՝ 2. 30, Ն. 19՝ 6. 17, Ն. 13՝ 3. 80, Ազգասէր տիկ. խ. 14, Զարգանդ խ 44, Կուլպից խ. 10, Բալուից 5, Լոյս խ. 30, Փինքի ուխտ. հին. հաշիւ 11, Րաֆֆի խ. Կարապետից 2, Ա. հար. Դ. տաս. 4. Ա. հար. Գ. տաս. 3, Նոմեր 31՝ 6. 30, Ն. 38՝ 2. 95, Ն. 32՝ 6. 30, Ն. 67՝ 3. 70, Ն. 16՝ 4. 13, Նուէրներ Նոմեր 19՝ 1. 90, Ն. 12՝ 14. 25, Դուզրայ շրջան Արս. Խորխոռունի խ. 1. 60, Հայ խ. 130 հաշ. փամփուշտ, Թատրոն երեկոյթ հայ աշակերտական միութեան 26. 72: Գումար 1229 ռ. 26 կ.

Յունւար 1-ից մինչեւ փետրւար 1ը:

Վանէ Հայկազ խումբ 1903 4 Տ. 32. Նւէր Նոր տարի առթիւ Դ. եւ Պ. 20, ա. հարիւրեակ ա. տասնեակ 9. 50, ա. հարիւրակ բ. տասնեակ 3. 75, ա. հարիւրակ դ. տասնեակ դեկտ. ամսավճ. 2. 70, ա. հարիւր. ե. տասն. 3. 20. ա. հարիւր. զ. տասն. 2, բ. հարիւր. բ. յիսնակի Փալալիւ խ. 903 | 4 թ. հաշիւը 160, Նոմ. 3՝ ա. Մ. խ. 8, Ն. 7՝ 6. 40, Տէրտէրեանից 1904 թ. մնացած 6 ամսւայ հաշիւը 30, Զարեւանդ խ. ռ. 60, Զարեւանդ խ. Գող 10, Զարեւանդ Բոշ 5, Վերահաս խ. 905 թ. յուն. ամս. 5. 20, Վայ Հայկազեան խ. Օ. Խ., Մկրոյեան 2, Լեռնաստ շր. Ազրայել խ. 2. 30, Մահ կամ Ազատութ. Նւէր Սաշայի միջոցով 6. 30, Մեղաւորներից Մ. Ա. Գ. Ա. Մ. Ս. 2-ական ռուբ. եւ Ջ. 1. 50, Կ. Ա. 1. 50, Մ. Մ. 3, Միքայէլ Փ. Վայ Հայկ. խ. 4. Սարգ. Հ. Վայ Հայկ. խ. մէջ 10. Շուշանիկ խ. 5. 50, Շուշանիկի միջոցով վիճակախաղ 6. 60, Մ. Ք. տեղակ. կոմիտէ Աւետիս 206. 85, Ն. 11՝ 4. 75, Ն. 13՝ 3. 70, Ն. 17՝ 5. 70, Արշալոյս խ. 31. 65, Ն. 16՝ Հրաքուխ օժ. խ. 9, Ն. 19՝ դեկտ. ամսվճ. եւ Նւէր 6. 22, Ն. 12՝ 3. 32, Ն. 12՝ օժ. 10. 70. Ն. 18՝ 2. 57, Ն. 16՝ 3. 80, Ն. 11՝ 4. 75, Փոքր Զէյթուն խ. 12, Գ. Ի. Թ-եան Նւէր 5, Վրէժ խ. 902—3 թ. հաշիւը 100, 1905 թ. Թ. Ս. տուգանք 50, Ազգասէր տիկ. խ. յուն. ամսավճ. 6. 75, Ն. 37՝ 3. 60,

Գումար 828. 41 կ. (Շարունակելի)

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՒ

Les plaies du Caucase

par E. AKNOUNI

Բաղկացած 356 երեսից, ՖՐԱՆՍԻՍ ԴԸ ՊՐԵՍԱՆՍԷի առաջաբանով և ՊԻԵՐ ՔԻԱՐՈՒ ներածութեամբ:

ԳԻՆՆ Է 2 ՖՐ.

Դիմել «Դրօշակ»ի խմբագրութեան